

ΤΟ ΟΘΩΜΑΝΙΚΟ ΛΟΥΤΡΟ ΤΗΣ ΑΓΟΡΑΣ YAHUDI HAMAMI (ΛΟΥΛΟΥΔΑΔΙΚΑ) ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ¹

στον Γιώργο Γ. Τσάρα

Τα «Λουλουδάδικα», όπως είναι σήμερα γνωστό το οθωμανικό διπλό λουτρό στο κέντρο της αγοράς της Θεσσαλονίκης, είναι ένα από τα λίγα μεγάλα δημόσια κτίρια της οθωμανικής περιόδου στην πόλη, που σώθηκαν ως τις μέρες μας (πίν. 1, 2). Η αρχιτεκτονική του και το μέγεθός του, που πιθανότατα επισημαίνει τη θέση του ιδρυτή του στην οθωμανική αξιωματική ιεραρχία², το κάνουν ένα από τα σημαντικά μνημεία της συγκεκριμένης περιόδου στην ευρύτερη γεωγραφική περιοχή. Η συνολική του παρουσία, η αρχιτεκτονική λύση, η ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα διάπλαση των όγκων του εξωτερικά και η περίτεχνη διακόσμηση των εσωτερικών του χώρων, δείχνουν ότι η κατασκευή του έγινε σε εποχή, που στο οθωμανικό κράτος υπήρχαν τα οικονομικά μέσα, οι συνθήκες και οι δυνατότητες για ανέγερση μεγάλων αφιερωμάτων³.

---

1. Η μελέτη αυτή βασίζεται σε μέρος ευρύτερης εργασίας μου (Κεφ. I. Β., I., III Β. 2., όπου και η σχετική βιβλιογραφία), που υπεβλήθη ως πτυχιακή ειδικότητας στο τμήμα μεταπτυχιακών σπουδών της Αρχιτεκτονικής Σχολής του Πανεπιστημίου Βελιγραδίου στον κλάδο «Προστασία, αναβίωση και μελέτη της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς» το 1987, με τίτλο «Zaštita i revitalizacija Jahudi-Hamama i dela starog tržišta-čaršije u njegovoj neposrednoj okolini» και υποστηρίχθηκε δημόσια τον Φεβρουάριο του 1988. Τα σχέδια του μνημείου προέρχονται από το αρχείο της 9ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, εκπονήθηκαν από τους Τ. Τσιτρούλη και Ε. Σουίφτ ως μέρος της διπλωματικής τους εργασίας το 1976 και συμπληρώθηκαν από τη γράφουσα και τον αρχιτέκτονα Φ. Ωραιόπουλο στα πλαίσια της μελέτης στερέωσης του Yahudi-hamami το 1983· οι φωτογραφίες έγιναν από τη γράφουσα. Ευχαριστώ θερμά την Κίρκη Γεωργιάδου (Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας) και τον Τάσο Ιορδάνογλου (IMXA) για τη μετάφραση αρχειακού υλικού και της τουρκικής βιβλιογραφίας. Επίσης ευχαριστώ τον καθηγητή Andrej Andrejević (Ινστιτούτο για ιστορία της Τέχνης, της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Βελιγραδίου) για τη βοήθεια και τις συζητήσεις σε θέματα της ισλαμικής τέχνης, καθώς και τον καθηγητή Β. Δημητριάδη για τη βοήθειά του σε έρευνά μου στο Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας.

2. Βλ. σχετικά με τον συσχετισμό αυτό Α. Andrejević, Aladža Džamija u Foči, Beograd 1972, σ. 35 και σημ. 17.

3. 15ος-16ος αι., εποχή ισχυροποίησης, επέκτασης, εγκαθίδρυσης της εξουσίας της οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Είναι χαρακτηριστικό, ότι το κτίριο στη διάρκεια της ζωής του πήρε, σύμφωνα με τις ιστορικές πηγές, διάφορες ονομασίες. Φαίνεται ότι από τις πρώτες του ονομασίες ήταν οι: Halil-aga-hamami στον 17ο αι. σύμφωνα με τον Εβλιγιά Τσελεμπί, Pazar i Kebir hamami, όπως το βρίσκουμε καταγραμμένο στα αρχεία του Ιστορικού Αρχείου Μακεδονίας στα μέσα του 19ου αι. και Kandinlar-hamami (=λουτρό γυναικών). Ίσως η απόδοση της τελευταίας ονομασίας είναι ενδεικτική για τη χρησιμοποίηση μόνο του γυναικείου τμήματός του, αν υποθέσουμε ότι για άγνωστο διάστημα η ανδρική πτέρυγα τέθηκε εκτός λειτουργίας πιθανότατα εξαιτίας παλιών ζημιών, που διερευνήθηκαν τα τελευταία χρόνια¹.

Ο Tafrafi πάλι το αναφέρει ανάμεσα σε άλλα τούρκικα λουτρά της Θεσσαλονίκης ως Yahudi-hamami², ονομασία που φαίνεται ταυτόχρονη ή εναλλάσσεται με την «Pazar i Kebir hamami». Στον 20ό αιώνα και μετά την πυρκαγιά του '17, όταν έπαψε πια να λειτουργεί ως λουτρό και αποτέλεσε στέγη για διάφορους επαγγελματίες κι ακόμα, κύρια μετά την εγκατάσταση των ανθοπωλών σ' αυτό, το 1951, εγκαταλείφθηκαν όλες οι προηγούμενες ονομασίες του και έμεινε στη λαϊκή μνήμη η τελευταία: τα Λουλουδάδικα. Το μνημείο είναι σήμερα καταγραμμένο στο αρχείο της Εφορίας Δημοσίων Κτημάτων ως Pazar Hamam και φέρει τον αριθμό Α.Κ. 8563.

Ιστορικά-Γεωγραφικά

Είναι γνωστό³ ότι ο σουλτάνος Μουράτ Β' αποφάσισε μετά την άλωση της Θεσσαλονίκης (1430) να ξαναδώσει ζωή στην ερημωμένη πόλη, βλέποντας τα πράγματα ρεαλιστικά. Το διοικητικό και εμπορικό αυτό κέντρο της Βυζαντινής αυτοκρατορίας και ιδιαίτερα ευνοϊκό λιμάνι του Βόρειου Αιγαίου—από φύση του κομβικό σημείο συναλλαγών και

1. Ε. Χατζητρίφωνος, Παρατηρήσεις πάνω στη διάγνωση των ζημιών του Γιαχουντί-Χαμάμ, «Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Θεσσαλονίκης. Αναστηλώσεις βυζαντινών και μεταβυζαντινών μνημείων, Δεκ. 1985», Θεσσαλονίκη 1986, σ. 203-216.

2. Ο. Tafrafi, Topographie de Thessalonique, Paris 1913, Plan de Thessalonique 1911, όπου σημειώνονται οκτώ τουρκικά λουτρά, ανάμεσα στα οποία και το μνημείο ως Yahudi-hamam. Ο Ε. Celebi αναφέρει εννέα δημόσια λουτρά, ενώ ο Α. Βακαλόπουλος 11.

3. Γ. Τσάρας, Η τελευταία άλωση της Θεσσαλονίκης, 1430, όπου το Χρονικό του Ιωάννου Αναγνώστη, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 63-69, Α. Βακαλόπουλος, Η Θεσσαλονίκη, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 201-222, Β. Δημητριάδης, Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της τουρκοκρατίας, 1430-1912, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 15-16.

επικοινωνίας—έπρεπε ν' αξιοποιηθεί και για το οθωμανικό κράτος. Μετά λοιπόν τη λεηλάτηση, τον εξανδραποδισμό και την υποδούλωση του πληθυσμού και αφού ο παραπάνω σουλτάνος περιόδευσε στην πόλη και διαπίστωσε την αξία και τις δυνατότητές της, διέταξε όχι μόνο να ξαναγυρίσουν οι δουλωμένοι κάτοικοι, από τους οποίους πολλοί είχαν ήδη μεταφερθεί αλλού, αλλά, αφού εξαγόρασε την ελευθερία πολλών επώνυμων κατοίκων της, έδωσε εντολή να εποικισθεί υποχρεωτικά η πόλη με τουρκικό πληθυσμό, κύρια από τα Γιανιτσή και από άλλες πόλεις, ώστε να ανακτήσει τη χαμένη της ζωή. Μέτρα για εξισλαμισμό δεν πάρθηκαν¹. Οι νέοι οθωμανοί έποικοι κατέλαβαν, όπως ήταν φυσικό, τα καλύτερα διατηρημένα σπίτια, ενώ για επιδιορθώσεις και για νέες κατασκευές χρησιμοποιήθηκαν παλιά υλικά από μισοκατεστραμμένα ή εγκαταλειμμένα ιδιωτικά, δημόσια και θρησκευτικά κτίρια². Ταυτόχρονα συνέβη και στη Θεσσαλονίκη ό,τι συνέβαινε και σ' άλλες νεοκατακτημένες ή νεοϊδρυόμενες πόλεις από τους Οθωμανούς: Ανέγερση των απαραίτητων δημοσίων κτιρίων που αποτελούσαν τα βασικά στοιχεία αναφοράς μιας μουσουλμανικής πόλης και ταυτόχρονα έκφραζαν την οθωμανική εξουσία. Εκτός από το κεντρικό τζαμί έπρεπε να υπάρχουν τα κτίρια συνοδείας στον πυρήνα της, όπως το λουτρό, το μπεζεστένι κ.ά.³. Στη Θεσσαλονίκη ο πυρήνας αυτός είχε άμεση σχέση με την αγορά (σχ. 1) (μπεζεστένι, Εγνατία οδός, λιμάνι) και η χωροθέτησή του, αν και δυτικότερα, δεν απέχει πολύ από εκείνη της βυζαντινής περιόδου. Φαίνεται πολύ πιθανό, ότι το μνημείο που εξετάζουμε σχεδιάστηκε ακριβώς σε μια από τις περιοχές της αγοράς⁴, ίσως πριν αυτή πάρει τον οψιμότερο χαρακτήρα

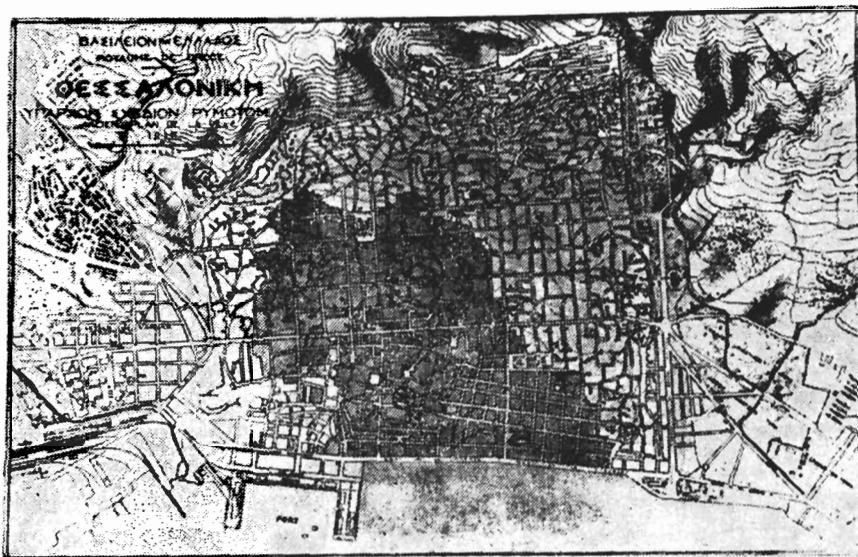
1. Α. Βακαλόπουλος, ό.π., και Γ. Τσάρας ό.π., σ. 61-62 Χρονικό Αναγνώστη, και Τουρκικά Χρονικά (Χαϊρουλάχ), σ. 121, (Ασίκ Πασά Ζαντέ), 118, απ' όπου μαθαίνουμε ότι ο ίδιος ο Μουράτ εξαγόρασε ορισμένους από τους επώνυμους κατοίκους για να ξαναεγκατασθούν στην πόλη. Για τον εξισλαμισμό βλ. K. Lowry, Portrait of a City: The Population and Topography of Ottoman Selanik (Thessalohiki) in the year 1478, «Δίπτυχα», τ. β', Αθήναι 1980-81, σ. 254-292.

2. Είναι γνωστό ότι η Θεσσαλονίκη είχε εγκαταλειφθεί από μεγάλο μέρος του πληθυσμού της πριν την άλωσή της. Επίσης ότι η επανάχρηση αρχαίων υλικών δεν περιορίστηκε μόνο στην πόλη αλλά ορισμένα από αυτά μεταφέρθηκαν και έξω απ' αυτήν, όπως π.χ. μάρμαρα για το λουτρό στην Αδριανούπολη, βλ. Α. Βακαλόπουλος, ό.π., σ. 201-204, Γ. Τσάρας, ό.π., σ. 64.

3. «Encyclopaedie de l'Islam III», σ. 142, και ενδεικτικά A. Andjević, Ilmska monumentalna umetnost XVI veka u Jugoslaviji, Beograd 1984, σ. 112, όπου μετάφραση βακουφνάμε του Mustafa Sokolović για την ίδρυση της πόλης Ρούντα (1555), και 109, μεταφρ. βακουφνάμε για τα κτίρια που αφιέρωσε ο Muslihudin Abdullah (1550).

4. Φαίνεται ότι, εκτός του ότι υπήρχαν περισσότερες από μια αγορές, η κύρια

της με τον ερχομό και την εγκατάσταση των Εβραίων στην ευρύτερη περιοχή της (σχ. 1). Είναι βέβαια γνωστό, ότι το πρώτο και μεγαλύτερων αξιώσεων λουτρό, το Bey hamami χτίστηκε δίπλα στην Εγνατία οδό και νοτιοανατολικά του ρωμαϊκού Forum στα 1444. Όμως το μονο—όσο γνωρίζουμε—που αναφέρεται στα αρχεία ως λουτρό της μεγάλης αγοράς (Pazar i Kebir hamami) είναι αυτό «του Halil-aga», το Yahudi hamami.

Σχ. 1. Χάρτης προέκτασης ζώνης Θεσσαλονίκης (μετά την πυρκαγιά 1917).

Ακόμα η μορφολογία του εδάφους της περιοχής, πολύ πρόσφορη για οικοδόμηση λουτρού¹ και η θέση του μνημείου στον ιστό της πόλης ενισχύουν την υπόθεση, ότι θα μπορούσε η οικοδόμησή του στην αραιοκατοικημένη περιοχή της Αγ. Πελαγίας² και πολύ κοντά στον αρχαίο

θέση της αγοράς μετακινούνταν κάτω από ορισμένες συνθήκες. Βλ. Γ. Τσάρας, ό.π., (Ι. Αναγνώστης), σ. 44 και υποσ. 7, 10, επίσης σχόλιο 14, 17-25, 80.

1. Σχετικά με την οικοδόμηση των λουτρών, Η. Κρεξενljakoviέ, Banje u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1952, σ. 11. Είναι γνωστό ότι για την ανέγερση των λουτρών προτιμώνται περιοχές με επίπεδο έδαφος, όπως ακριβώς είναι στην περιοχή μέσ' από τα θαλάσσια τείχη, που χτίστηκε το λουτρό της αγοράς στη Θεσσαλονίκη. Δεν είναι γνωστή η τοπογραφία της περιοχής αυτής.

2. Για τη συνοικία της Αγ. Πελαγίας: Κ. Lowry, ό.π., ιδιαίτερα σ. 265-270. Επίσης Β. Δημητριάδης. Τοπογραφία, ό.π., σ. 26, 27, 33-34, 50, και Γ. Θεοχαρίδης, σ. 375-407, ιδιαίτερα 385 στη βιβλιοκρισία του «Τοπογραφία» του Β. Δημητριάδη στα «Μακεδονικά» 23 (1983): οι τρεις πρώτοι μελετητές αλλά και οι χρονικο-

ναό του Αγ. Μηνά να περιλαμβάνονταν σε μια από τις πρώτες επιλογές σχετικά με τη χωροθέτηση των κτιρίων κατά τη διαμόρφωση του μουσουλμανικού πυρήνα της πόλης.

Εξάλλου η έντονη οικοδομική δραστηριότητα στη Θεσσαλονίκη, που κατά τις πρώτες δεκαετίες μετά την άλωσή της θεμελίωσε τη μουσουλμανική της φυσιογνωμία, φαίνεται τόσο από το είδος όσο και τη χρονολογική τοποθέτηση των ολιγάριθμων μνημείων που σώθηκαν: τα μπεζεστένι (ανάμεσα στα 1465-1469, από τον Βαγιαζίτ Β')¹, Bey hamami² (1444 από τον Μουράτ Β'), Hamza Bey Camii³ (1467 από την Hatsa Hatun, κόρη του Hamza Bey), Λευκός Πύργος⁴ (1430 στη θέση παλαιότερου βυζαντινού πύργου), Paşa hamami⁵ (1520-30), Yeni hamami⁶ (16ος αι.). Ο τρόπος δόμησής τους έχει προφανώς σχέση με το γεγονός ότι, σύμφωνα με γραπτές πηγές, ελάχιστα άτομα ελληνικής προέλευσης, 4 χριστιανοί αρχιμάστορες⁷, είχαν ως καθήκον τους τη συντήρηση δημοσίων κτιρίων, μόλις 100 χρόνια περίπου μετά την άλωση της πόλης από τους Οθωμανούς.

Σύμφωνα με τον Tafrafi, ο πολεοδομικός ιστός της Θεσσαλονίκης αρχίζει να μεταβάλλεται σημαντικά ξεφεύγοντας από τον ορθογώνιο κάναβό του ήδη μετά τον 14ο αιώνα⁸. Πιθανότατα τότε διαμορφώνεται και η έννοια της «πάνω» και «κάτω» πόλης.

Μεταξύ του 1492 και του 1580 η πόλη, ιδιαίτερα το παράλιο τμήμα

γράφου Αναγνώστης και Χαϊρουλάχ, βλ. Γ. Τσάρας, ό.π., κάνουν λόγο για τις φιλότιμες προσπάθειες του Μουράτ του Β' να ξαναζωτανέψει την πόλη.

1. Π. Αστρεϊνίδου - Κωτσάκη, Χαράγματα στους μολυβδοσκεπάστους τρούλους του Μπεζεστενίου, «Μακεδονικά» ΚΔ' (1984) 168-186.

2. Α. Ζόμπου - Ασημή, Bey Hamam της Θεσσαλονίκης, «'Η Θεσσαλονίκη 1», 1985, σ. 341-356.

3. Φ. Βαχτσεβάνου, Το Hamza Bey τζαμί από το αρχικό «Mescide» της Hafsa, «'Η Θεσσαλονίκη 1», 1985, σ. 391-411.

4. J. P. Braun - A. Fausher - J. M. Spieser, Deux tours turques de Thessalonique, «Μακεδονικά» ΚΓ' (1983) 1-24.

5. Β. Δημητριάδης, Τοπογραφία, ό.π., σ. 416.

6. Ο ίδιος, σ. 416.

7. Ενδεικτικά για τη δυσκολία των επιδιορθώσεων των δημοσίων κτιρίων επισημαίνουμε ότι στην καταγραφή των αρχών του 16ου αι. στη Θεσσαλονίκη αναφέρονται μόνον 4 ονόματα, όλα ελληνικά, τεχνιτών πρωτομαστόρων, που είχαν ως καθήκον τους την επιδιόρθωση των αυτοκρατορικών και δημοσίων κτιρίων (hassa) της πόλης, πρβλ. Β. Δημητριάδης, Ο Kanunname και οι χριστιανοί κάτοικοι της Θεσσαλονίκης γύρω στα 1525, «Μακεδονικά» ΙΘ' (1979) 328-376. Αυτοί ήταν: Ο Νικόλας Μίλου, ο Δημήτρης Μαυρανίτης, ο Σερέτης Καμπαγούτς, ο Πέγιος Δημήτρης.

8. Ο Tafrafi, Topographie de Thessalonique, Paris 1913.

της, γίνεται τόπος εγκατάστασης χιλιάδων Εβραίων προερχόμενων κύρια από την Ισπανία αλλά και την Ιταλία και Πορτογαλία, που προστίθενται στους ομόθρησκούς τους, οι οποίοι απέμειναν από την εποχή του Βυζαντίου και σε όσους είχαν έρθει ήδη στον 14ο αι. από τη Γερμανία και Ουγγαρία. Σύμφωνα με νεώτερες απόψεις¹ αυτή ακριβώς η κατά στίφη εγκατάσταση δίνει τη χαρακτηριστική βολή σ' ό,τι απέμεινε από τη βυζαντινή εικόνα της Θεσσαλονίκης και τη μεταβάλλει οριστικά σε ανατολίτικη πόλη για τους υπόλοιπους 5 αιώνες.

Η περιοχή αυτή ακριβώς, του λουτρού, δηλαδή ανάμεσα στην Εγνατία οδό και στα θαλάσσια τείχη, πριν δημιουργηθεί η εικόνα που θα περιγράψουμε στη συνέχεια, κατοικήθηκε από τους πρώτους Εβραίους Σεφαραδίμ (1492) μετά από άδεια που τους δόθηκε. Από τότε αυτή μεταβάλλεται βαθμιαία, από αραιοκατοικημένη συνοικία με μικτό πληθυσμό ελληνικό και τουρκικό, σε μια από τις πιο πυκνοκατοικημένες εβραϊκές συνοικίες, αφού εισρέουν σ' αυτήν συνεχώς νέοι έποικοι². Ο έντονος εποικισμός από αμιγή εβραϊκό πληθυσμό είχε ως αποτέλεσμα, όπως φαίνεται, την εγκατάλειψή της από τους προηγούμενους κατοίκους (χριστιανούς και μουσουλμάνους) και τη μετατροπή της σε καθαρά εβραϊκή. Έτσι η συνοικία της Αγ. Πελαγίας παύει να αναφέρεται στις πηγές³ ήδη από τα τέλη του 16ου αι. Η νέα της πληθυσμιακή σύσταση έχει ως συνέπεια τον χωρισμό της σε μικρότερες εβραϊκές συνοικίες γύρω από αντίστοιχες συναγωγές. Λίγο ψηλότερα από το οθωμανικό λουτρό της αγοράς κτίστηκε άλλωστε στα 1520 η κεντρική συναγωγή Ταλμουδ Τορά α με γκαντόλ⁴, που λειτουργούσε και ως σχολή φιλοσοφίας και θεολογίας με πανευρωπαϊκή φήμη.

Στην πρώτη περίοδο της τουρκοκρατίας οι πυρκαγιές του 1510, 1545, 1610 και ιδιαίτερα του 1620 καταστρέφουν σχεδόν ολοκληρωτικά την πόλη, ενώ οι αλλεπάλληλες επιδημίες της χολέρας (1497, 1516, 1530, 6 φορές μέσα στον 17ο αι.)⁵ αποδεκατίζουν τον πληθυσμό της. Ο σεισμός

1. K. Lowry, ό.π., σ. 254-293.

2. Αύξηση πληθυσμού στη συνοικία της Αγ. Πελαγίας τον 16ο αι. 74,21% πρβλ. Β. Δημητριάδης, ό.π., σ. 33-34, 47, Α. Νάρ, Οι συναγωγές της Θεσσαλονίκης—τα τραγούδια μας, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 36, 37, 39, 41, Α. Βακαλόπουλος, ό.π., σ. 215-218. Η αύξηση του πληθυσμού, που το κύριο συστατικό του ήταν το εβραϊκό στοιχείο, είναι φυσικό ότι άλλαξε και τη δομή της συνοικίας.

3. Καταγραφή των αρχών του 16ου αι., όπου η τελευταία γνωστή αναφορά της συνοικίας της Αγ. Πελαγίας, βλ. Δημητριάδης, ό.π., σ. 50.

4. Α. Νάρ, ό.π., σ. 50 και 50-54.

5. Β. Δημητριάδης, ό.π., σ. 455-459.

στα 1542¹ με επίκεντρο τη Θεσσαλονίκη και άλλοι με επίκεντρο τον Άθω ή τη Χαλκιδική, συμπληρώνουν την εικόνα της καταστροφής. Ο Ε. Τσελεμπή δίνει μια εικόνα της αρχιτεκτονικής της πόλης, στα μέσα του 17ου αιώνα, υπερβολικά ωραιοποιημένη όμως, που δεν αφήνει να διαφάνεται η άλλη πραγματικότητα. Στην περιοχή όπου βρίσκεται το Yahudi hamami η εικόνα πρέπει να ήταν ιδιαίτερα χαώδης. Η πυκνότητα πληθυσμού και δόμησης πάρα πολύ μεγάλη, οι κατασκευές ταπεινές, τα ύψη των σπιτιών κρατημένα στο ελάχιστο ύψος σύμφωνα με τους ισχύοντες νόμους για τους αλλόθρησκους ραγιάδες (maximum 5,76 μ.)², η έννοια της οικοδομικής γραμμής άγνωστη, η έννοια του δρόμου ταυτισμένη με εκείνη του σοκακιού, η κρατική μέριμνα για στοιχειωδέστατες συνθήκες υγιεινής ανύπαρκτη έως αρνητική. Όλα αυτά στοιχειοθετούν κάπως την εικόνα της περιοχής, όπου πρέπει να φανταστούμε το κτίριο του Λουτρού της Αγοράς, του Halil-aga hamami, σε λειτουργία (σχ. 2).

Σχ. 2. Παλιό και νέο δίκτυο δρόμων στην περιοχή του λουτρού.

1. Κ. Θεοχαρίδου, The Architecture of Hagia Sophia, Thessaloniki: from each erection up to the turkish conquest, Oxford 1988, σ. 8.

2. Για τις συνθήκες δόμησης βλ. G. V e l e n i s, The Framework of Laws Influ-

Η πρώτη γραπτή πηγή, στην οποία γνωρίζουμε ότι γίνεται λόγος για το μνημείο, είναι το κείμενο του οδοιπορικού του Εβλιγιά Τσελεμπί, όπου αναφέρεται ως Halil aga hamami¹. Ο Βασίλης Δημητριάδης, που ασχολήθηκε σύντομα με τα οθωμανικά λουτρά της Θεσσαλονίκης στο βιβλίο του «Η τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της τουρκοκρατίας, 1430-1912», βασίστηκε τόσο στην πηγή αυτή, όσο και στο βακουφικό τεφτέρι αρ. B14, 23 Seval 1253 (20/1/1838). Ο ίδιος θεωρεί, ότι πιθανότατα η ανέγερση του κτιρίου πραγματοποιήθηκε στο πρώτο μισό του 17ου αι.² από τον Halil-aga Bazmirahur, μεγάλο σταβλάρχη κι αργότερα βεζίρη. Στην υπόθεσή του αυτή βασίζονται κι άλλοι συγγραφείς³, αποδεχόμενοι την παραπάνω χρονολόγηση. Έρευνά μας όμως στο Danismed, Γ', 370, 380, όπου παραπέμπει ο Β. Δημητριάδης, αποσαφηνίζει ότι δεν αποδεικνύεται η σχέση του Halil aga Bazmirahur με βακουφικά κτήματα στη Θεσσαλονίκη, αλλά απλά είναι η πρώτη αναφορά του παραπάνω βεζίρη (1637), έτσι ώστε δεν προκύπτει απαραίτητα η ταύτιση του μεγάλου σταβλάρχη με τον υποτιθέμενο ιδρυτή του λουτρού.

Τίθεται ακόμη και το πρόβλημα της επιλογής της περιοχής—για ανέγερση του μνημείου—που κατά τον 17ο αι. ήταν ήδη φοβερά πυκνοκατοικημένη⁴.

Όπως θα δούμε στη συνέχεια, η υπόθεση της χρονολογικής τοποθέτησης στον 17ο αι. έχει πολλά αδύνατα σημεία, για να μπορεί να θεωρηθεί ασφαλής.

Το παλαιότερο στοιχείο, που μπορέσαμε προς το παρόν να εντοπίσουμε σχετικά με την ιστορία του λουτρού της αγοράς Yahudi hamami, τοποθετείται στη δεκαετία του 1820⁵. Οι έρευνες στα αρχεία έδειξαν ότι

---

cing the Development of the Charakter of Traditional Dwellings during the turkish Occupation, στο συμπόσιο της Commission Internationale pour l'histoire des villes, 20-23 sept. 1982 με θέμα «Sites traditionals helleniques dans la perspektive historigue». Επίσης Β. Δημητριάδης, ό.π., σ. 426, Α. Νάρ, ό.π., σ. 15-75, Κ. Μοσκόφ, ό.π., σ. 137.

1. E v l i j a Ç e l e b i, Seyhatname, VIII, σ. 160, μεταφρ. Ν. Μοσχόπουλος, Η Ελλάδα κατά τον Εβλιγιά Τσελεμπί, ΕΕΒΣ 16 (1940) 248, όπου αναφέρεται το Χαλίλαγά Χαμάμ ως λουτρό στην εβραϊκή περιοχή.

2. Β. Δημητριάδης, Τοπογραφία, σ. 418, πρβλ. και «The Encyclopaedia of Islam», neu Edition, vol. IV, 1977, t. IV 969.

3. Α. Σαμουηλίδου — Α. Στεφανίδου - Φωτιάδου, Η Θεσσαλονίκη κατά την τουρκοκρατία - τα μνημεία, «Αρχαιολογία» 7, Μάιος 1983, «Η αναστήλωση των βυζαντινών και μεταβυζαντινών μνημείων στη Θεσσαλονίκη», Έκθεση αναστηλωτικών εργασιών, Θεσσαλονίκη 1985, Ε. Χατζητρύφωνος, Παρατηρήσεις, ό.π.

4. Β. Δημητριάδης, ό.π., σ. 47, 48, 50.

5. Στη δεκαετία αυτή ανήκε η νομή του κτιρίου στον τουρκαλβανό Μουράτ, γιό

στα 1890 το κτίριο ανήκε σε βακούφι του σουλτάνου Μαχμούτ Χάν Β΄ (1808-1819)¹, ενώ από προηγούμενη καταγραφή φαίνεται ότι ένα μέρος του ανήκε στο βακούφι του Cavus Zade Ahmed Resid, που μάλιστα αναφέρεται ως ιδρυτής του. Το τελευταίο είναι σημαντικό, γιατί δεν είναι η μόνη φορά, που συγγέεται η έννοια του ανακαινιστή με την έννοια του ιδρυτή στις καταγραφές², όταν μάλιστα πρόκειται για ιδρυτή βακουφίου. Το γεγονός αυτό είναι αποτέλεσμα της ιδιαίτερης δυσκολίας της επιδιόρθωσης ή ανακαίνισης, τόσο από τεχνική όσο και από οικονομική άποψη σε βαθμό που να είναι συχνό φαινόμενο το ότι λουτρά που είχαν προβλήματα συντήρησης-επιδιόρθωσης, ιδιαίτερα στα τμήματα κυκλοφορίας ζεστού αέρα και νερού, αφήνονταν σε αχρηστία ή άλλαζαν χρήση. Έλλειψη ελέγχου ή ζημίες στις εγκαταστάσεις ήταν δυνατό να έχουν απρόβλεπτα κακές συνέπειες για τους λουόμενους.

Κατά τον 19ο αιώνα το κτίριο ανήκε στην κατηγορία «ιτζαρέ» και ήταν πλήρως εξαρτημένο (mülhak) από το υπουργείο βακουφίων, έτσι ώστε δεν ήταν δυνατό ούτε από τη φύση του βακουφίου ούτε από την οθωμανική νομοθεσία να αποτελούσε ιδιωτική ιδιοκτησία. Οι κάτοχοί του μέχρι την απελευθέρωση (1912) είχαν μόνο το δικαίωμα της χρήσης και νομής του (γεδίκιο)³. Η εντύπωση πάντως που αποκομίζει κανείς από τη μελέτη του αρχειακού υλικού είναι, ότι το λουτρό έπαψε να λειτουρ-

---

του Χασάν, που πέθανε στα 1846, βλ. βιβλίο γεδικίων στο Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας, καταγραφή 153, αρ. 17, σ. 171-172, όπου και χρονικό του θανάτου του αναφερόμενου Μουράτ.

1. Βιβλίο πρακτικών μηνός Φεβρουαρίου 1297 (ε.ε.) στο Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας, τίτλος 6 και αρ. 173, 13 Απριλίου 129 (ε.ε.). Πιθανότατα πρόκειται για τον σουλτάνο Μαχμούτ Β΄, που κυβέρνησε στα 1808-1819 και αναφερόταν ως adli, ο δίκαιος, και όχι για τον Μαχμούτ Α΄ (1730-1754).

2. Όπως φαίνεται ο Resid το ανακαίνισε, αφού το κτίριο προϋπήρχε. Επειδή η ανακαίνιση ενός χαμάμ ήταν πράγμα δύσκολο και γεγονός μεγάλης σημασίας για το ίδιο το κτίριο και τη λειτουργία του, όπως γράφει και ο H. K r e š e v l j a k o v i ć, ό.π., σ. 19, και πολλά λουτρά έπεφταν σε αχρηστία και καταστροφή, επειδή δεν υπήρχαν τα μέσα συντήρησής τους, κατανοούμε και την απόδοση του τίτλου του ιδρυτή στον ανακαινιστή τους.

3. Τα στοιχεία, που έχουμε προς το παρόν για το λουτρό, μας επιτρέπουν να σχηματίσουμε μια εικόνα από το 1838 και δώθε. Για την πρόσφατη ιστορία του θα πούμε μόνο ότι η εγκατάσταση των ανθοπωλείων στην κύρια όψη του έγινε επίσημα στα 1951. Βλ. σχετικά ενημερωτικό σημείωμα του προϊσταμένου του τμήματος φόρων-εισφορών του Δήμου Θεσσαλονίκης στις 5-2-1972. Ως νομέας ορίστηκε ο Δήμος Θεσσαλονίκης με απόφαση ειρηνοδικείου Θεσσαλονίκης 453/1951 και από τη 1-7-1951 άρχισαν να πληρώνονται ενοίκια στο Δήμο μετά από απόφαση του Δημοτικού Συμβουλίου. Τα στοιχεία που καταγράψαμε και αφορούν τη νεότερη ιστορία του μνημείου

γεί, όχι τόσο επειδή δεν το επέτρεπε η φυσική του κατάσταση αλλά επειδή ήταν πολύ δύσκολη η διαχείρισή του εξαιτίας των πολυάριθμων νομέων του¹. Ίσως έτσι δικαιώνεται και η προφορική μαρτυρία, σύμφωνα με την οποία το λουτρό έπαψε να λειτουργεί με την αρχική του χρήση ακόμη και πριν την πυρκαγιά του 1917, ίσως γύρω στα χρόνια της απελευθέρωσης (πιθανόν το 1913).

Η αρχιτεκτονική

Για την κατανόηση της αρχιτεκτονικής του κτιρίου πρέπει ν' αφιερωθούν λίγα λόγια στην αρχική χρήση και τη λειτουργία του και επομένως ν' αναφερθεί σύντομα η διαδικασία λούσης², που ακολουθούσαν οι μουσουλμάνοι σύμφωνα με την παράδοση, τη φιλοσοφία και τη θρησκεία τους. Λεπτομέρειες της διαδικασίας αυτής, διαφορές παροχής υπηρεσιών για άνδρες και γυναίκες, οι ιδιομορφίες των ανθρώπινων σχέσεων μ' αυτή την αφορμή, είναι πράγματα γνωστά από τη βιβλιογραφία³ και γι' αυτό δεν θα μας απασχολήσουν εδώ. Η βασική σύλληψη της διαδικασίας της λούσης-καθαρισμού του σώματος είναι έτσι ορισμένη, ώστε ο επισκέπτης του χαμάμ να φθάσει βαθμιαία, σχεδόν ιεροτελεστιακά, στον επιθυμητό βαθμό φυσικής και πνευματικής «κάθαρσης» μ' έναν ιδιαίτερο τρόπο: καθαριότητα του σώματος, που συμβαδίζει με την καλή υγεία, την καλή φυσική κατάσταση, την πνευματική και σωματική χαλάρωση, την απόλαυση. Γι' αυτό και ο καθαρισμός του σώματος, σοφά μελετημένος, περιλαμβάνει το πέρασμα από τρεις φάσεις, που αντίστοιχα καθορίζουν τη χρήση και τη διάρθρωση των χώρων ενός χαμάμ⁴, δηλαδή: 1) φάση ξεκούρασης και προετοιμασίας, 2) φάση πέρασματος στη ζεστή λούση και προσαρμογή σε ψηλότερες θερμοκρασίες, 3) φάση καθ' αυτό ζεστής λούσης-καθαρισμός. Πρέπει να τονιστεί ότι η εξέλιξη των χαμάμ ήταν τέτοια, ώστε όλο και περισσότερο χρόνο μπορούσε να περνάει κα-

(1838-1978) θα δημοσιευτούν σε άλλη μελέτη.

1. Στα μέσα του 20ού αι. οι κληρονόμοι των αρχικών νομέων είναι περί τους 60.

2. Βλ. σχετικά E. L a n e, *Manners and customs of the modern Egyptians*, σ. 343-350, H. K r e š e v l j a k o v i ć, ό.π., σ. 34-52, 63-69. E r i k a B r ö d n e r, *Die römischen Thermen und das antike Badewesen*, Darmstadt 1983, σ. 271-279, M e t i n A n d, XVI Yü yilda-Temizlik ve Hamamlar, «Tarih N. 9», 1969, σ. 14-18.

3. Βλ. βιβλιογρ. σημ. 28, ιδιαίτερη M e t i n A n d, ό.π.

4. Οι αρχές διάρθρωσης είναι κοινές από την αρχαιότητα σ' όλα τα λουτρά, που χρησιμοποιούν τον ατμό. Οι διαφορές στην εξελικτική πορεία προκύπτουν από τις πολιτιστικές διαφοροποιήσεις. Σχετικά με τον χρόνο παραμονής στο χαμάμ αναφέρεται ο H. K r e š e v l j a k o v i ć, ό.π.

νείς σ' αυτά, πράγμα που αντανακλά ορισμένες κοινωνικές ανάγκες και επηρεάζει την αρχιτεκτονική των κτιρίων αυτού του είδους, αφού ο χώρος υποδοχής-προετοιμασίας παίρνει όλο και περισσότερη σημασία¹. Είναι σημαντικό ακόμη, ότι όλη η διαδικασία γίνεται μόνο με τρεχούμενο νερό, δηλαδή νερό που χύνεται στο σώμα με ειδικά σκεύη, και όχι με εμβαπτισμό σε λουτήρα (στάσιμο νερό). Ο κανονισμός αυτός προέρχεται από το Κοράνι, όπου θεωρείται ότι μόνο το τρεχούμενο νερό εξαγνίζει², πράγμα που εκφράζεται πάλι τόσο με τη διάρθρωση, όσο και με τον εξοπλισμό των χώρων.

Τα χαμάμ ήταν αντιπροσωπευτικά κτίρια μνημειακού χαρακτήρα, ιδρύονταν ως αφιερώματα για δημόσια χρήση ή ήταν ιδιωτικά και τα χρησιμοποιούσαν εξίσου μουσουλμάνοι, χριστιανοί και Εβραίοι. Στις δύο τελευταίες περιπτώσεις, προβλέπονταν ένας ή περισσότεροι χώροι με λουτήρες, έτσι ώστε οι μη μουσουλμάνοι λουόμενοι να μπορούσαν να εξυπηρετηθούν ανεξάρτητα από τις επιταγές της θρησκείας του Μωάμεθ. Ο Γάλλος περιηγητής Α. Τεβε, στο βιβλίο του «Κοσμογραφία του Λεβάντε», αναφέρει ότι όλες οι εθνότητες είχαν τη δυνατότητα να λουσθούν σε χαμάμ, ενώ άλλα στοιχεία δείχνουν ότι κάθε εθνότητα σε μια πόλη διέθετε το δικό της λουτρό³. Οι εσωτερικοί χώροι του λουτρού χρησιμοποιούνται απο τους πελάτες και το προσωπικό, ενώ οι θερμαστές κάνουν χρήση μόνον του ημιυπαίθριου, συνήθως, χώρου πίσω από την εστία,

1. H. Balducci, Rodos'ta turk mimarisi, Ankara 1945, σ. 31-50.

2. Στα χαμάμ δεν υπήρχαν μπανιέρες, δηλ. στάσιμο νερό. Αυτές υπήρχαν όμως στα καπλιτζά, που λειτουργούσαν με ιαματικό νερό, όπου ο λουόμενος έπρεπε να μπει μέσα σ' αυτό για θεραπευτικούς λόγους. Στα χαμάμ, που η χρήση τους προβλεπόταν και για Εβραίους, υπήρχαν μπανιέρες. Στο λουτρό, που εξετάζουμε, δεν βρέθηκαν τέτοιες προς το παρόν, πράγμα που ενισχύει την άποψη του Α. Νάρ. ό.π., ότι δεν χρησιμοποιούνταν από Εβραίους. Ο Η. Κρεξενίγιακοβιτς, ό.π., 15-16, 41, αναφέρει ότι οι πρώτες μπανιέρες στα βοσνιακά χαμάμ μπήκαν στον 16ο αι., όταν εγκαταστάθηκαν εκεί οι Εβραίοι Σεφارانτίμ. Άλλο χαρακτηριστικό στα χαμάμ είναι ότι το σαπούνι χρησιμοποιείται μόνον κατά το τέλος της διαδικασίας, μετά την εφίδρωση και το μασάζ, αφού έχουν διασταλεί οι πόροι του δέρματος, ενώ αντίθετα η αποτρίχωση προβλέπεται στην αρχή. Πρέπει ακόμα να τονιστεί ότι κάθε μουσουλμάνος είναι υποχρεωμένος να εξαγνίζεται συμβολικά, να πλένεται δηλ. με τρεχούμενο νερό πριν από κάθε αυστηρά καθορισμένο θρησκευτικό καθήκον (όπως οι προσευχές της ημέρας) πράγμα που είναι επίσης αυστηρά απαγορευμένο να εκτελεστεί ιδιαίτερα μετά από συνουσία, αφόδευση ή έμμηνο ρύση, χωρίς προηγούμενα να εξαγνιστεί ο πιστός, ώστε να μπορέσει να εκτελέσει το θρησκευτικό του καθήκον. Η προσοφρά δυνατότητας επομένως σε όσο γινόταν περισσότερους ανθρώπους να εξαγνιστούν θεωρούνταν μεγάλη ευεργεσία και έργο θεάρεστο.

3. Α. Ανδρέγιεβιτς, Dva novopazarska amama, «Balkanika» VII, Beograd 1976, σ. 291-308.

διαμορφωμένου συχνά σε δύο επίπεδα¹, έτσι ώστε να διευκολύνεται η δουλειά τους. Το οθωμανικό λουτρό θεωρείται ότι ακολουθεί την παράδοση του βυζαντινού. Που με τη σειρά του ήταν κληρονόμος του ρωμαϊκού. Παρ' όλα αυτά θα ήταν σκόπιμο να μελετηθούν συσχετισμοί με λουτρά στο χώρο της Ασίας σύγχρονα των βυζαντινών και αρχαιότερων². Το κτίσιμο ενός λουτρού-χαμάμ δεν ήταν απλή υπόθεση, απαιτούνταν τέχνη και γνώσεις, γι' αυτό δεν ήταν σπάνιο να καλούν για την οικοδόμησή τους³ ειδικούς τεχνίτες-αρχιτέκτονες.

Από τα 11 λουτρά που αναφέρει ο Εβλιγιά Τσελεμπή ότι υπήρχαν στη Θεσσαλονίκη όταν αυτός επισκέφθηκε την πόλη, τα 5 τουλάχιστον, εκτός του Pazar hamamı—αν όλες οι πληροφορίες που αναφέρει ο Β. Δημητριάδης στην «Τοπογραφία» είναι ακριβείς—πρέπει να ήταν χτισμένα στο β' μισό του 15ου αιώνα μέχρι το α' μισό του 16ου αι. Τα λουτρά αυτά είναι: Το Bey hamamı (1444 από τον Μουράτ Β') το Kazasker hamamı (του β' μισού του 15ου αι.), το Boglica (πνιγηρό) ή Tahtn'l-Kale hamamı από τον Βαγιαζίτ Β' (1481-1512), το Paşa hamamı (1520-30 από τον Cezeri Kasım Paşa), το Aya Sofya hamamı (στις αρχές του 16ου αι. από τον Giazi Mustafa Paşa, μπεηλέρμπεη της Ρούμελης και βεζίρη των σουλτάνων Σελίμ Α' και Σουλεϊμάν Α'), το Yeni hamamı (στο α' τέταρτο του 16ου αι. από τον Husref Kedhuda). Από τα υπόλοιπα το Kule hamamı είναι μάλλον το βυζαντινό λουτρό της Άνω Πόλης, ενώ το Küçük hamamı δεν είναι γνωστό από ποιον και πότε ακριβώς χτίστηκε—πάντως πριν τον ερχομό του Ε. Çelebi. Πολύ αργότερα κατά τον 18ο αιώνα σημειώνεται το Islahane hamamı, κοντά στο τζαμί και το ορφανοτροφείο, από τον Mustafa Paşa.

Δυστυχώς από τα λουτρά αυτά, που φαίνεται κατά κύριο λόγο να ανήκουν όλα σε μια περίοδο περίπου 100 χρόνων από την άλωση της Θεσσαλονίκης (το 1430), σώζονται μόνον τρία και μέρος από ένα τέταρτο, δηλ. το Bey hamamı, το Paşa hamamı, το Pazarı Kebir hamamı ή Halil aga, που θα εξετάσουμε⁴, και τμήμα του Yeni hamamı. Έτσι δεν μπορεί να υπάρξει ευκαιρία για μια βαθύτερη ανάλυση της αρχιτεκτονικής του

1. K. Klinghardt, *Türkische Bäder*, Stuttgart 1928, σ. 19, Abb 11. (Το σκίτσο αυτό έχει χρησιμοποιηθεί από πολλούς άλλους ερευνητές). Ε. Χατζητρύφωνος, Οθωμανικό λουτρό στην Απολλωνία της Βόλβης, «Μακεδονικά ΚΣΤ' (1987-1988) 139-168, όπου η αποτύπωση-τομή αντιστοιχών χώρων.

2. K. Klinghardt, *ό.π.*, σ. 72.

3. H. Křeševljaković, *ό.π.*, σ. 24.

4. Ε. Χατζητρύφωνος, Παρατηρήσεις, *ό.π.*, όπου και κατασκευαστικά στοιχεία.

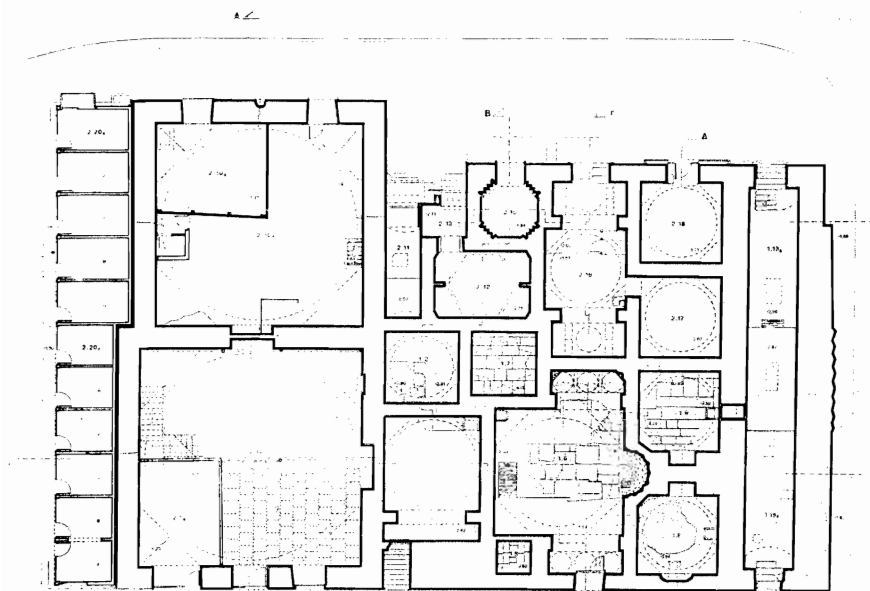
συνόλου των σημαντικότερων αυτών κτιρίων για την κοινωνική ζωή των κατοίκων της Θεσσαλονίκης κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας. Τα λίγα δείγματα που σώθηκαν αντιπροσωπεύουν τέσσερις διαφορετικούς τύπους χαμάμ, αλλά έχουν και πολλά κοινά στοιχεία.

Το λουτρό της αγοράς στη Θεσσαλονίκη καλύπτει 752,5 μ.² (πίν. 2, σχ. 3, 4). Η στάθμη του αρχικού του δαπέδου βρίσκεται περίπου 3,0 μ. κάτω από τη στάθμη των σημερινών οδοστρωμάτων. Διαιρείται σε δύο τμήματα ανάλογα με το φύλο των λουομένων-πελατών και σε δύο λειτουργικές και κατασκευαστικές ενότητες: α) ο μεγάλος «ψυχρός» χώρος εισόδου-υποδοχής (αντιστοιχεί στο ρωμαϊκό αποδυτήριο), και β) η περιοχή των μικρότερων «ζεστών» χώρων. Οι δύο αυτές ενότητες διαφέρουν ως προς την αρχιτεκτονική λύση: Η πρώτη, των «ψυχρών» χώρων αποτελείται από μια μόνο μεγάλη αίθουσα τετράγωνης κάτοψης, ιδιαίτερη για το καθένα από τα δύο τμήματα, καλυμμένη με μεγάλο ημισφαιρικό τρούλο, ενώ η δεύτερη ενότητα είναι διαρθρωμένη σε αριθμό μικρότερων χώρων, που ο καθένας χωριστά καλύπτεται από τρουλίσκους (συνολικά 11 τρουλίσκοι) (πίν. 3).

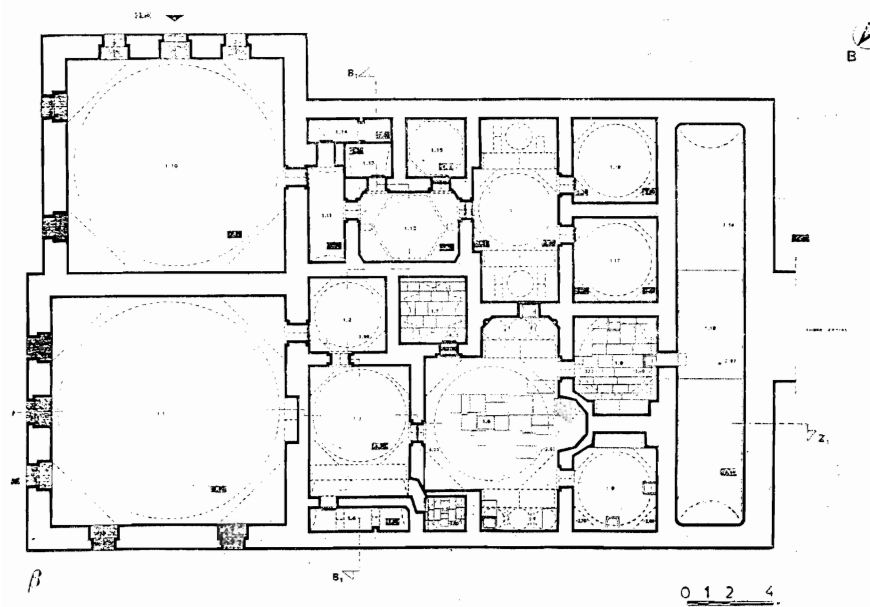
Κατασκευαστικά οι δύο ενότητες χωρίζονται μεταξύ τους με αρμό διαστολής. Αυτό ήταν απαραίτητο, γιατί κάτω από το δάπεδο της ενότητας των ζεστών χώρων υπάρχουν για τη θέρμανσή του υπόκαυστα, όπου κυκλοφορούσε ο ζεστός αέρας, ενώ ο «ψυχρός» χώρος είναι θεμελιωμένος απ' ευθείας στο έδαφος κατά το μήκος των τοίχων του. Έχουμε λοιπόν δύο κατασκευαστικές ενότητες με διαφορετικό επίπεδο έδρασης θεμελίων η κάθε μια. Ακόμα στους χώρους εισόδου-προετοιμασίας υπήρχαν δύο επίπεδα λειτουργίας, από τα οποία το δεύτερο, ο όροφος, ήταν ξυλοκατασκευή όπως συνηθιζόταν σ' αυτές τις περιπτώσεις¹. Στο κέντρο των παραπάνω χώρων πρέπει να υπήρχε σιντριβάνι, που ήταν πάντα απαραίτητο στοιχείο στα χαμάμ.

Οι ιδιαίτεροι χώροι της ζεστής ενότητας (πίν. 4)—ο μεταβατικός (sogukluk), ο χλιαρός (meydan) και ο πολύ ζεστός (halvet), οι κόγχες

1. Το ίδιο υπάρχει σήμερα στη Θεσσαλονίκη και στο Bey και στο Paşa-Hamam. Στο δεύτερο αυτό επίπεδο υπήρχαν οι ιδιαίτεροι χώροι ανάπαυσης. Σε κάθε περίπτωση, ιδιαίτερα όταν δεν υπήρχε όροφος, έχουμε περιμετρικά στον χώρο υποδοχής-απόδυσης του χαμάμ χαμηλό χτιστό συνήθως επίπεδο, το divan, κάτω από το οποίο υπήρχαν κόγχες με θέσεις για τα υποδήματα, και το οποίο χρησίμευε για ανάπαυση και απόδυση. Βλ. σχετικά K. K l i n g h a r d t, ό.π., 9· ο τρόπος κατασκευής των divan στον χώρο υποδοχής φαίνεται στο λουτρό της Απολλωνίας στη Βόλβη, όπου λείπει όλο το υλικό που σχημάτιζε το επίπεδό τους. Ο Η. Kreševljaković μάλιστα μας λέει ότι η δυναμικότητα του χαμάμ μετρούνταν σε ζεύγη υποδημάτων.

α

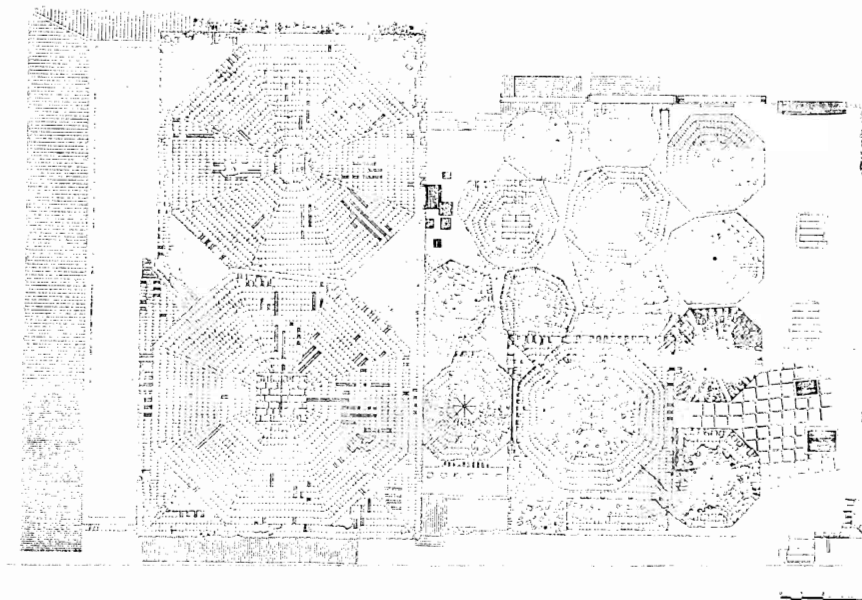

β

0 1 2 4

Σχ. 3. α) Υπάρχουσα κατάσταση, β) Αρχική μορφή.

(eyvan)— και στα δύο τμήματα είναι σε παράθεση, σύμφωνα με την τυπολογία των οθωμανικών λουτρών, που δεν δείχνουν να επηρεάζονται από τα βυζαντινά πρότυπα¹. Σ' αυτούς τους χώρους σώζεται μέχρι σήμερα ο εξοπλισμός από λαξευμένες μαρμάρινες γούρνες, μαρμαροντυμένα πεζούλια χτιστά και ανάγλυφες υποδοχές για τις βρύσες. Παρατηρούμε ότι οι ζώνες των χώρων έχουν ίση βαρύτητα στην αρχιτεκτονική σύνθεση του κτιρίου, ότι υπάρχει ένας χώρος-κέντρο βάρους και μια έντονη τάση για συμμετρία ως προς τον κατά μήκος άξονα της περιοχής των

Σχ. 4. Υπάρχουσα κάτοψη τρούλων.

ζεστών χώρων. Εντούτοις το ανδρικό τμήμα, σύμφωνα με τις παραδόσεις και την επί τουρκοκρατίας κρατούσα κοινωνικο-θρησκευτική αντίληψη, είναι μεγαλύτερο σε κάτοψη και υψηλότερο από το γυναικείο.

Στο πίσω μέρος του κτιρίου υπήρχε η δεξαμενή νερού, η εστία και ο χώρος των θερμαστών, που τροφοδοτούσαν τη φωτιά με ξύλα. Από αυτά τα μέρη του κτιρίου, που τα εντάσσουμε στην ενότητα της «ζεστής»

1. Κατά τον K. Klinghardt, ό.π., σ. 72, 73, εμφανίζονται πέντε τυπολογικές ομάδες λουτρών, από τις οποίες οι δύο πρώτες δεν είναι επηρεασμένες από τα βυζαντινά πρότυπα, αλλά περισσότερο από τα ασιατικά. Χρησιμοποιούμε ήδη αυτό το σκεπτικό με επιφύλαξη και πιστεύουμε ότι η τυπολογική προσέγγιση του Klinghardt, που έγινε πριν από 60 χρόνια, θα πρέπει να επανεξεταστεί.

ζώνης, σώζεται σήμερα μόνο η δεξαμενή μια και οι υπόλοιποι χώροι, σύμφωνα με την υλοποίηση του νέου σχεδίου πόλης (σχέδιο Hébrard), έδωσαν τη θέση τους στο οδόστρωμα της οδού Φραγκίνη (πίν. 3).

Οι χώροι. Οι «ψυχροί» χώροι των δύο τμημάτων έχουν τις ακόλουθες διαστάσεις: εκείνος του γυναικείου τμήματος έχει πλευρά (τετραγώνου κάτοψης) 9,80 μ., ενώ εκείνος του ανδρικού έχει πλευρά 10,50 μ. Οι τρούλοι τους είναι ημισφαιρικοί, πλινθόκτιστοι, τυφλοί και συγκρατούνται από οκταγωνικά τύμπανα στη ζώνη ελκισμού. Αυτά μεταφέρουν τις δυνάμεις ελκισμού του τρούλου στους φέροντες τοίχους. Η εσωτερική πλευρά των τυμπάνων¹ έχει ύψος 2,20 μ. (σχ. 11). Η μετάβαση από την τετραγωνική κάτοψη στον ημισφαιρικό τρούλο γίνεται με «περσικά λοφία» (trompes, που αποτελούνται από δύο τεμνόμενα ημιχώνια με καμπύλη γενέτειρα)² (πίν. 4), ανάμεσα στα οποία έχουν κατασκευαστεί τυφλά διακοσμητικά οξυκόρυφα τόξα ίσων διαστάσεων (ύψος, πλάτος) μ' εκείνες των λοφίων. Στο κέντρο αυτών των τόξων υπάρχει ένα παράθυρο. Τα λοφία και τα τόξα συγκρατούν από κοινού τη βάση του τρούλου και σχηματίζουν ένα οκτάγωνο σε προβολή. Η λύση αυτή, ξεκινώντας από την Περσία έφθασε με τους Σελτζούκους στη Μ. Ασία³, όπου εμφανίζεται στην παλαιοοθωμανική αρχιτεκτονική, εμπλουτισμένη με διάφορα σχέδια διακοσμητικών σταλακτιτών στα λοφία⁴. Το σύστημα αυτό, που ονομάστηκε «σύστημα περσικών λοφίων», μεταφέρθηκε και στα ευρωπαϊκά εδάφη της οθωμανικής αυτοκρατορίας και στη συνέχεια εφαρμοζόταν για μεγάλο χρονικό διάστημα εναλλακτικά ή ταυτόχρονα με τα βυζαντινά σφαιρικά τρίγωνα (pendentif) μετά την πτώση της Κωνσταντινούπολης. Έτσι σ' αυτό τον γεωγραφικό χώρο έχουμε στα τέλη του 15ου αιώνα

1. A. A n d r e j e v i ć, Aladža Džamija u Foči, Beograd 1972, σχετικά με τα τύμπανα και ο ίδιος στο *Islamska monumentalna umetnost XVI veka u Jugoslaviji*, Beograd 1984, 60-62. Η λύση του οκταγωνικού τυμπάνου, τουλάχιστον σε τεμένη, θεωρείται ότι προέρχεται από την οθωμανική αρχιτεκτονική του 14ου αι. όπως εφαρμόστηκε στο Ulu camii της Manisa (1374) και το τζαμί του Βαγιαζίτ Α' στο Mudurne (1382). Αργότερα η λύση χρησιμοποιήθηκε πολύ από τον Sinan.

2. Σχετικά με την προέλευση αυτής της λύσης βλ. A. A n d r e j e v i ć, Aladža Džamija u Foči, ό.π., σ. 34-35, και J. R o s i n t a l, Prententifs, trompes et stalaktites dans l'architecture orientale, Paris 1928, σ. 53. Τα περσικά λοφία που χρησιμοποιήθηκαν πολύ στην Περσία του 11ου-12ου αι. και χρησιμοποιούνται στη δυτική Μ. Ασία και βαλκανική χερσόνησο ιδιαίτερα στο τέλος του 15ου και στον 16ο αι.

3. A. A n d r e j e v i ć, Aladža Džamija, ό.π., σ. 35.

4. M. R u m p l e r, La coupole dans l'architecture byzantine et musulmane, Strasbourg 1956, pl. VI 6, fig. 141.

και στο πρώτο μισό του 16ου αρκετά μνημεία, κυρίως τεμένη, μ' αυτή την κατασκευαστική λύση.

Ο δροσερός χώρος υποδοχής του ανδρικού τμήματος λειτουργούσε αρχικά πολύ χαμηλότερα από το σημερινό οδόστρωμα και το σημερινό δάπεδο στο εσωτερικό του. Η εσοχή στον διαχωριστικό τοίχο, ανάμεσα στο ανδρικό και γυναικείο τμήμα, είναι ίσως ενδεικτική για ενδεχόμενη συνένωση των χώρων σε κάποια φάση, χωρίς ν' αποκλείεται και άλλη χρήση. Τα παράθυρα του χώρου πρέπει να βρίσκονται προς τις οδούς Φραγκίνη και Βασ. Ηρακλείου, ενώ η κύρια είσοδος αναμένεται να βρεθεί στο κέντρο της πλευράς του χώρου προς την οδό Βασ. Ηρακλείου, η οποία ήταν ανέκαθεν βασική ευθεία του πολεοδομικού ιστού στην περιοχή. Ο επιμελημένος τρόπος δόμησης αυτής της όψης άλλωστε ενισχύει αυτή την υπόθεση. Τα παράθυρα, στο άνω μέρος του χώρου, απλά οξυκόρυφα, συμπίπτουν με τους άξονες συμμετρίας και έχουν διαστάσεις: ύψος 1,55 μ. και πλάτος 0,90 μ. Η κάτω περασιά τους έχει αλλοιωθεί από διάφορες επισκευές και επεμβάσεις, ενώ η επιφάνεια των παρειών τους δεν δείχνει το είδος του αρχικού κουφώματος. Ο τρόπος δόμησης των παραθύρων είναι αυτός που συναντούμε και σε άλλα οθωμανικά κτίρια της Θεσσαλονίκης: η πλίνθινη πατούρα (πίν. 3). Η εσωτερική πλευρά ήταν επιχρισμένη.

Οι μεταβατικοί χλιαροί χώροι του Yahudi hamami καλύπτονται με πλινθόκτιστους τρουλίσκους διαφορετικών διαστάσεων, άλλοτε με τύμπανο και άλλοτε χωρίς (ασπίδες). Οι τρουλίσκοι αυτοί είναι κατασκευασμένοι με τη μέθοδο των απλών ή περσικών λοφίων—που υιοθετήθηκε και στους μεγάλους τρούλους—με κάποιες διαφοροποιήσεις όμως και είναι διακοσμημένοι, τόσο στο εσωτερικό της σφαιρικής τους επιφάνειας, όσο και στα λοφία, με ενδιαφέροντα μοτίβα από γυψοκονίαμα (στα λοφία επί πλέον με τριγωνικούς σταλακτίτες). Από τους παραπάνω χώρους μπαίνει κανείς και στους χώρους υγιεινής (W. C. και αποτρίχωση)¹, που είναι με την ίδια επιμέλεια και φροντίδα κατασκευασμένοι όπως και οι υπόλοιποι.

Στο ανδρικό τμήμα οι μεταβατικοί χώροι είναι: Ένα μικρό σχετικά δωμάτιο-είδος προχώλ (πίν. 5), που συνδέεται με τον δροσερό χώρο. Εδώ ανιχνεύτηκε στο δάπεδο ο αρμός διαστολής του κτιρίου, στη συνέχεια ο κύριος χλιαρός χώρος (πίν. 6), που είναι και μεγαλύτερος, με πλούσια διακοσμημένο τρούλο. Επίσης εντοπίζονται γωνιακοί αεραγωγοί εξαερισμού, ενώ στον ανατολικό τοίχο σώζονται τμήματα ανάγλυφης διακο-

1. Σχετικά με τον ρόλο αυτών των χώρων βλ. Η. Κρεševljaonιc, ό.π., σ. 23-53.

σημτικής ζώνης. Στη συνέχεια του χώρου αυτού βρίσκονται τα αποχωρητήρια.

Στο ανδρικό τμήμα η ζεστή περιοχή αποτελείται από τέσσερις χώρους, από τους οποίους ο κεντρικός είναι και ο μεγαλύτερος και ο πιο ενδιαφέρων από άποψη αρχιτεκτονικής λύσης και διακόσμησης και ο σημαντικότερος ως προς την τυπολογία, μορφολογία και λειτουργία. Φαίνεται ότι ο χώρος αυτός για πολύ καιρό δεν χρησιμοποιήθηκε ως λουτρό, πιθανότατα από τα μέσα του περασμένου αιώνα, αν κρίνουμε από την έλλειψη νεώτερων επεμβάσεων.

Η κάτοψή του έχει σχήμα T, που αποτελείται από έναν κεντρικό τετράγωνο χώρο και δύο «πτερά», που συνδέονται μαζί του με οξυκόρυφα τόξα στη μεγάλη πλευρά του ορθογώνιου παραλληλόγραμμου της κάτοψής τους. Στο τετράγωνο τμήμα, προς την πλευρά των «πτερών», υπάρχει η μεγάλη και πλούσια διακοσμημένη κόγχη τύπου μιχράμπ (πίν. 7). Στον κεντρικό χώρο συμμετρικά ως προς την κόγχη-μιχράμπ, που βρίσκεται αξονικά τοποθετημένη, υπάρχουν δύο ανοίγματα, που συνδέουν το καθένα από τα δύο ζεστά διαμερίσματα με τον κεντρικό χώρο T. Η κόγχη-μιχράμπ βρίσκεται στο κέντρο του νότιου τοίχου, έχει σχήμα τριγώνου και είναι διακοσμημένη με ανάγλυφους σταλακτίτες τριγωνικής μορφής από ισχυρό γυψοκονίαμα. Ο χώρος καλύπτεται με τρούλο διαμέτρου 3,0 μ., που έχει κατασκευαστεί με τη λύση των λοφίων σε μορφή αχιβάδων (πίν. 8). Τα «πτερά» καλύπτονται στο μήκος τους με πολύ μικρά φουρνικά στη σειρά, διάτρητα από σπές φωτισμού. Εξωτερικά τα φουρνικά αυτά καλύπτονται με επικλινή στέγη. Η διακόσμηση στο άνω μέρος του χώρου είναι ιδιαίτερα προσεγμένη και πλούσια, ενώ υποθέτουμε—με βάση μια απόξεση κονιάματος που έγινε στον χλιαρό-μεταβατικό χώρο—ότι στους τοίχους θα υπήρχε κι εδώ εκτεταμένη, επιπεδόγλυφη διακόσμηση¹. Το δάπεδο του χώρου—από μαρμάρινες πλάκες—έχει πολλές επεμβάσεις και συμπληρώσεις, κλίση προς τη νότια πλευρά για την απομάκρυνση των νερών και στο κέντρο του έχει υποστεί τις συνέπειες της διαφορετικής καθίζησης. Η υποχώρηση των κονίσκων των υποκαύστων είναι εδώ αισθητή. Στην ανατολική κόγχη (eyvan) του χώρου υπάρχουν κτιστοί καπναγωγοί για εξαερισμό των υποκαύστων κατά το ύψος του τοίχου, στις δύο εσωτερικές γωνίες. Δεν είναι σαφές, αν το

1. Ανάλογη διακόσμηση από ζώνες επιπεδόγλυφων σχεδίων βρέθηκαν στον ζεστό χώρο του ανδρικού τμήματος του Bey Hamami στη Θεσσαλονίκη, όπου η αντιστοιχία των μοτίβων είναι φανερή. Δυστυχώς δεν μπορούμε να δώσουμε εδώ τεκμηρίωση του διακοσμητικού του Yahudi hamami, γιατί όλος ο τοίχος είναι καλυμμένος με επαγγελματικό ψυγείο ανθοπωλείου.

άνοιγμα που υπάρχει στο μέσο του ύψους είναι το αρχικό και αν είχε ρόλο ενισχυτικό στη θέρμανση του χώρου. Πιθανότατα η κατασκευή αυτή να συνδυάζει τον εξαερισμό τόσο των υποκαύστων όσο και του ίδιου του χώρου. Δίπλα ακριβώς στον χώρο T και με πρόσβαση σ' αυτόν, υπάρχει ένας ιδιαίτερος, μικρός χώρος, που αποτελεί το κέντρο βάρους της όλης σύνθεσης του κτιρίου και είναι τρουλοσκεπής, με διακόσμηση από γυψοκονίαμα σε σχήμα αστέρα στον τρούλο του. Ο χώρος αυτός βρίσκεται αρκετά πιο χαμηλά από τους χώρους με τους οποίους επικοινωνεί: τον κύριο ζεστό χώρο και τους χλιαρούς. Έτσι κατεβαίνει κανείς τα σκαλιά, των οποίων ο αριθμός δεν είναι γνωστός, αφού το κατώφλι είναι χτισμένο και τα καλύπτει. Η αρχική του πλακόστρωση σώζεται περίπου στα 4,00 μ. κάτω από το σημερινό οδόστρωμα.

Στον ίδιο χώρο βρίσκεται σήμερα μια μονολιθική μαρμάρινη «γούρνα» με ανάγλυφα λαξευμένη την κάτω πλευρά της. Είναι σαφές ότι πρόκειται για τμήμα δρομικού κατασκευαστικού στοιχείου, πολύ παλιότερο κτιρίου, που τεμαχίστηκε για την κατασκευή των νιπτήρων (πίν. 10).

Τα ανοίγματα, που συνδέουν όλους τους χώρους που περιγράφηκαν, έχουν πατούρα σε εσοχή περίπου 10 εκ., που συνοδεύει το οξυκόρυφο τόξο της άνω απόληξής τους. Τα σημερινά ανοίγματα στο επίπεδο του δρόμου έγιναν οπωσδήποτε πολύ μεταγενέστερα, αν κρίνουμε από τη θέση τους και τη μορφή και κατάσταση των παρειών τους. Στον βόρειο τοίχο του κεντρικού χώρου (πυρήνα) υπάρχει άνοιγμα επικοινωνίας με τον χλιαρό χώρο, που χτίστηκε αργότερα και σήμερα διακρίνεται η πατούρα στο τόξο του. Στον κεντρικό αυτό χώρο σώζονται τρεις νιπτήρες. Οι υψομετρικές διαφορές ανάμεσα στο δάπεδο αυτού του χώρου και των διπλανών του δικαιολογούνται ως λύση για την απομάκρυνση των νερών, αν και οι επεμβάσεις που έγιναν στα δάπεδα και στα κατώφλια δυσκολεύουν την ανάγνωση.

Οι δύο πολύ ζεστοί χώροι του ανδρικού τμήματος, που βρίσκονται δίπλα στη δεξαμενή του νερού, και που, όπως είπαμε, συγκοινωνούν με τον χώρο T, καλύπτονται επίσης από τρούλους επι λοφίων (πίν. 11-12). Ο ένας από αυτούς συγκοινωνούσε από ένα άνοιγμα με τον χώρο της δεξαμενής του νερού, που αργότερα κλείστηκε και παραμένει μέχρι σήμερα κλεισμένο με τοίχο. Το άνοιγμα αυτό, που είναι συνηθισμένο στα χαμάμ¹, επέτρεπε την επικοινωνία με τη δεξαμενή, όταν χρειαζόταν κα-

1. Το άνοιγμα επικοινωνίας προς τη δεξαμενή βρίσκεται σ' όλα τα χαμάμ σε αντίστοιχη θέση και με ανάλογη μορφή. Σε ορισμένα όμως η είσοδος ατμού δεν πραγματοποιείται από το παραπάνω άνοιγμα, αλλά από άλλη κατασκευή στο δάπεδο.

θαρισμό, ή επέτρεπε να αφεθεί στον ζεστό χώρο καυτός ατμός για το ατμόλουτρο, όταν αυτό ήταν επιθυμητό από τους λουομένους (πίν. 13α).

Στους χώρους αυτούς, όπου γονόταν η έντονη εφίδρωση των λουομένων και το ατμόλουτρο, η θερμοκρασία έφτανε στα ψηλότερα δυνατά επίπεδα (80 C). Στον χώρο που βρίσκεται προς την πλευρά της οδού Φραγκική (πίν. 12α) φαίνεται ότι έγινε προσπάθεια καταστροφής του εξωτερικού τοίχου, χωρίς να ολοκληρωθεί, προφανώς με σκοπό να δημιουργηθεί άνοιγμα στο ύψος του δρόμου, ώστε ο χώρος να αποκτήσει άμεση προσπέλαση προς τα έξω και έτσι να γίνει εκμεταλλεύσιμος ως επαγγελματική στέγη. Ανάμεσα στους δύο ζεστούς χώρους του ανδρικού τμήματος, που αναφέραμε, υπάρχει άνοιγμα που τους ενοποιεί και που με βεβαιότητα μπορούμε να πούμε ότι έγινε αργότερα και δεν ανήκει στην αρχική μορφή του μνημείου. Στους χώρους αυτούς σώζονται τα χτιστά μαρμαροντυμένα πεζούλια, οι μαρμάρινες λαξευμένες «γούρνες» και οι εσοχές, όπου ήταν τοποθετημένες οι βρύσες για ζεστό και κρύο νερό.

Το γυναικείο τμήμα του λουτρού, που καταλαμβάνει μικρότερη επιφάνεια, διαθέτει επίσης μεταβατικό χώρο, ζεστούς και πολύ ζεστούς χώρους. Το δάπεδο του χώρου υποδοχής εδώ—στο υπόγειο της σημερινής ταβέρνας—είναι περίπου 3,5 μ. χαμηλότερα του εξωτερικού οδοστρώματος. Τα κλεισμένα ή μπαζωμένα ανοίγματα δείχνουν ότι έχουμε την προς την οδό Κομνηνών είσοδο και τέσσερα παράθυρα, δύο προς κάθε ελεύθερη όψη του κτιρίου, συμμετρικά τοποθετημένα, εύρους 1,20 μ. περίπου, σύμφωνα με πρόχειρες μετρήσεις. Η είσοδος από τον δροσερό χώρο στον μεταβατικό (χλιαρό) γίνεται εδώ μέσ' από έναν επιμήκη χώρο, ένα είδος διαδρόμου.

Ο μεταβατικός χλιαρός χώρος έχει ορθογώνιο σχήμα κάτοψης και καλύπτεται με εξαγωνικό τρούλο, του οποίου οι δύο πλευρές πατούν στις μεγάλες πλευρές του ορθογώνιου παραλληλόγραμμου, ενώ οι υπόλοιπες «αιωρούνται», αφού μόνον οι δύο απέναντι γωνίες του εξαγώνου πατούν επάνω σε φουρούσια με τονισμένη την οριζόντια διάστασή τους, όπως στο Mustafa-paşa hamamı στο Izmid. Στο κέντρο των μικρότερων ορθογώνιων πλευρών υπάρχουν οι δύο προαναφερόμενοι κιλλίβαντες, ένας σε κάθε πλευρά, που μεταφέρουν τις πλάγιες δυνάμεις στους τοίχους. Έτσι σχηματίζονται τέσσερις κόγχες, πίσω από τα αντίστοιχα τόξα, στην μικρή πλευρά του ορθογώνιου χώρου, πάνω σε τέσσερις γωνίες. Ο τρόπος αυτός χρησιμοποιήθηκε για τη μετάβαση από την κάτοψη επιμήκους ορθογώνιου παραλληλογράμμου σε ημισφαιρικό τρού-

λο¹. Επίσης ο χώρος αυτός, όπως γίνεται αντίστοιχα και στο ανδρικό τμήμα, επικοινωνούσε με τους χώρους υγιεινής του τμήματος, που είναι σήμερα κατεστραμμένοι τελείως.

Το ζεστό τμήμα του γυναικείου λουτρού αποτελείται από έναν κύριο χώρο που έχει επίμηκες σχήμα². Είναι φανερή η σχέση της κάτοψής του με την κάτοψη του σχήματος T, που περιγράψαμε στο ανδρικό τμήμα. Το κεντρικό τετράγωνο καλύπτεται με τρούλο σε εξάγωνη βάση³ και είναι συνδεδεμένο με τα δύο «πτερά» του T με μεγάλα οξυκόρυφα τόξα. Ο καθένας από τους δύο αυτούς πλευρικούς χώρους («πτερά») καλύπτεται μ' ένα φουρνικό τοποθετημένο στο κέντρο, ανάμεσα σε δύο οξυκόρυφα τοξύλλια.

Η διακόσμηση είναι και εδώ προσεγμένη, δεν έχει όμως τον πλούτο του αντίστοιχου ανδρικού τμήματος. Ο χώρος αποτρίχωσης των γυναικών είναι επίσης ιδιαίτερα προσεγμένος με τρουλίσκο και τυφλά διακοσμητικά τοξύλλια.

Η πολύ ζεστή ζώνη του γυναικείου τμήματος αποτελείται από δύο χώρους, συμμετρικούς ως προς τη θέση και ίσους ως προς τις διαστάσεις με τους αντίστοιχους ανδρικούς. Η είσοδος σ' αυτούς γίνεται από τον κεντρικό ζεστό χώρο, που περιγράψαμε προηγούμενα. Η κάλυψη με τρούλους είναι πανομοιότυπη όπως στο ανδρικό τμήμα, αλλά σε καλύτερη κατάσταση εξαιτίας της διαρκούς, έστω και κακής, χρησιμοποίησης (αποθήκες ανθοπωλείου).

Ο φυσικός φωτισμός του χαμάμ σε όλους τους χώρους, εκτός από εκείνους της υποδοχής-απόδυσης, γίνεται με τις γνωστές πολυγωνικές ή αστεροειδείς οπές, που υπάρχουν στους τρούλους και στις ασπίδες και που κλείνονταν με γυάλινα «ποτήρια»⁴. Οι οπές αυτές είναι, στους

1. Για τα εξαγωνικά τμήματα, ιδιαίτερα όπως η λύση αυτή χρησιμοποιείται στο Yahudi ή Pazar hamami της Θεσσαλονίκης, και την προέλευσή της βλ. A. A n d r e j e v i ć, *Islamska*, ό.π., σ. 60-61.

2. Το γυναικείο τμήμα του λουτρού ακολουθεί ως προς τη σύλληψη του χώρου το αντίστοιχο ανδρικό. Συνηθίζεται όμως να είναι μικρότερο και όχι τόσο πλούσια διακοσμημένο. Είναι σαφές ότι οι χώροι του γυναικείου τμήματος των δίδυμων λουτρών (zipte) είναι φτωχή απομίμηση των ανδρικών. Κι όμως το Yahudi hamami έφερε κάποτε την ονομασία Kadinlar hamami (λουτρό γυναικών), που, αν και θα μπορούσαμε να φανταστούμε αρκετούς λόγους γι' αυτό, αφήνουμε την ερμηνεία της ανοικτή προς το παρόν.

3. Σχετικά με τρούλους σε εξάγωνη βάση A. A n d r e j e v i ć, *Islamska arhitektura*, ό.π., σ. 60-62.

4. K. K l i n g h a r d t, ό.π., σ. 22,20 Abb. 12, δίνει σκίτσα αυτών των γυάλινων στοιχείων και εξηγεί την κατασκευή τους. Τα σκίτσα αυτά αναδημοσιεύτηκαν από τον

περισσότερους χώρους, ενταγμένες στο μοτίβο της γύψινης διακόσμησης του τρούλου. Οι μεγάλοι ψυχροί χώροι και των δύο τμημάτων καθώς και οι μεγαλύτεροι από τους χώρους της ζεστής ζώνης φωτίζονταν με πολυγωνικό «φωταγωγό»¹, που ήταν κατασκευαστικά συνδεδεμένος με την οπή στην κλείδα των τρούλων. Το ίδιο στοιχείο υπήρχε σε μικρότερες διαστάσεις και στους μεγαλύτερους από τους τρούλους των ζεστών χώρων. Οι φωταγωγοί αυτοί αποτελούν ιδιαίτερο μορφολογικό θέμα στην αρχιτεκτονική των λουτρών και μπορούσαν να έχουν διάφορες μορφές και ύψος τυμπάνου. Στα δύο άλλα οθωμανικά λουτρά, που σώζονται στη Θεσσαλονίκη, το Bey hamami (1444) και το Paşa hamami (1520), τα στοιχεία αυτά έχουν χαμηλό ύψος. Ανάλογη μορφή πιστεύω ότι θα είχαν και οι «φωταγωγοί» του Yahudî hamami, από τους οποίους σήμερα σώζονται μόνον υπολείμματα. Η σημερινή τους μορφή είναι αποτέλεσμα επιδιορθωτικών επεμβάσεων. Οι ψυχροί χώροι φωτίζονταν επίσης από τα παράθυρα, που βρίσκονται στην τοιχοποιία, η οποία ορίζεται από τα τυφλά τόξα—τα συμμετρικά προς τα γωνιακά λοφία—και πιθανόν, αν και όχι απαραίτητα, από άλλη μια σειρά παραθύρων, ανά δυο σε κάθε κύρια όψη στο ύψος των εισόδων, που βρίσκονται σήμερα κάτω από το επίπεδο του οδοστρώματος. Δύο ζώνες παραθύρων έχουμε σε αρκετά λουτρά της κλασικής περιόδου της οθωμανικής αρχιτεκτονικής², όπως είναι το Mustafa-Paşa hamami³ στο Gebse, το Yeni-Cuma hamami⁴ στο Izmid, Ingile hamami⁵ στην Προύσα, το Suleymaniye⁶ του Σινάν στην Κωνσταντινούπολη και το Aya-Sofia hamami⁷ του ίδιου, το Edirnekapi hamami⁸ και άλλα. Για το χαμάμ που εξετάζουμε εδώ, δεν μπορούμε να κάνουμε παρά μόνον υποθέσεις για την κάτω ζώνη του, εφ' όσον δεν έχει ακόμη ανασκαφεί

Kemal A. Ağu, ο.π. Τα γυάλινα «ποτήρια» τοποθετούνται στην κάθετη επιφάνεια του σουβά, στην περίμετρο της οπής και στο άνω μέρος της, έτσι ώστε οι άκρες τους να ενσωματώνονται στο πάχος του σουβά. Στο Yahudî hamami οι οπές φωτισμού είναι εξαγωνικές ή αστεροειδείς.

1. Σχετικά με τους φωταγωγούς των μεγάλων δροσερών χώρων υποδοχής του χαμάμ, που ήταν συχνά ειδικές κατασκευές με αρκετό ύψος τυμπάνου, βλ. Yılmaz Öngüç, Eski türk hamamlarında andinlatma, «Tarih», σ. 121-135.

2. Η κλασική περίοδος της οθωμανικής αρχιτεκτονικής κατά τον K. A. Ağu 1453-1603.

3. K. Klinghardt, ό.π., σ. 30-34.

4. Του ίδιου, ό.π., σ. 54-56.

5. Του ίδιου, ό.π., σ. 63-64.

6. K. A. Ağu, ό.π., σ. 94-95, fig. 87-95.

7. Του ίδιου, ό.π., σ. 89-94, fig. 80-88 (Edirnekapi-, Mihrimah-hamami).

8. Του ίδιου, ό.π., 89, 73-79.

τόσο εσωτερικά όσο και εξωτερικά. Σ' όλα τα λουτρά όμως η βασική αρχή είναι να φωτίζεται ο εσωτερικός χώρος χωρίς να είναι ορατός εξωτερικά. Υπάρχουν μάλιστα διάφορες λαϊκές δοξασίες που σχετίζονταν με την παραπάνω αρχή σχεδιασμού¹.

Για τον νυκτερινό φωτισμό δεν υπάρχουν προς το παρόν στοιχεία, αλλά πιθανότατα γινόταν, όπως και σε άλλα λουτρά, με ελεύθερα φωτιστικά².

Πρέπει ακόμη να τονιστεί ότι το πρόβλημα του εξαιρισμού του χώρου έχει λυθεί με κεραμικές σωληνώσεις διαμέτρου περί τα 10 εκ., που περνούν στις γωνίες της ανωδομής κάθε χώρου και εσωτερικά οι θέσεις τους συνδυάζονταν με τα γωνιακά λοφία, ενώ εξωτερικά εξείχαν λίγο πάνω από τη στέγη. Ο τρόπος αυτός, όπως διαπιστώνεται, είναι κοινός και σε άλλα χαμάμ³ και πολύ σημαντικός για το μικροκλίμα που επιδιώκεται στο εσωτερικό τους. Υπάρχουν όμως και άλλοι αεραγωγοί, εντοιχισμένοι στους τοίχους, που σκοπό τους έχουν να εξαερίζουν τον χώρο των υποκαύστων.

Πίσω από τους ζεστούς χώρους του λουτρού, στο νότιο τμήμα της οδού Φραγκίνη, όπως ήδη ανέφερα, υπάρχει ο χώρος της δεξαμενής του νερού, που καταλαμβάνει ολόκληρη την όψη του μνημείου προς αυτή την πλευρά. Ο χώρος είναι επιμήκης και καμαροσκεπής. Το δάπεδό του, ιδιαίτερα το σημείο όπου θα μπορούσε ν' ανιχνευθεί η οπή για το καζάνι, είναι τοπικά παζωμένο. Στον εσωτερικό του τοίχο ανιχνεύονται τα κλεισμένα ανοίγματα παροχής ατμού, που ήδη αναφέραμε μιλώντας για τους πολύ ζεστούς γειτονικούς χώρους. Στη θέση αυτή υπήρχαν επίσης οι καπναγωγοί και η εστία, που σήμερα δεν είναι ορατοί⁴. Προφανώς η

1. H. K r e s e v l j a k o v i ć, ό.π., σ. 65-69, όπου συλλέγει παλιές λαϊκές δοξασίες και διηγήσεις, σύμφωνα με τις οποίες τα χαμάμ θεωρούνται τόποι νυκτερινής συγκέντρωσης δαιμονίων και πνευμάτων. Αποφεύγονταν η επίσκεψη στο χαμάμ μετά τη δύση του ήλιου, ή ακόμη η μακρά παραμονή σ' αυτό. Αντίθετα, αναφέρει ότι οι Εβραίοι έφεραν τους τρελούς τις νυκτερινές ώρες στο χαμάμ ελπίζοντας σε θεραπεία. Φαίνεται όμως ότι τα χαμάμ ανοίγουν για τους άνδρες και τη νύχτα, εφόσον ειδοποιόταν έγκαιρα ο χαματζής και αφού πληρωνόταν ιδιαίτερα γι' αυτό, βλ. ό.π., σ. 43.

2. Πρβλ. H. B a l d u c c i, Rodos ta türk mimarisi, ό.π., σ. 41, sek 26, σ. 42, sek 27.

3. Η ίδια περίπου μέθοδος έχει εφαρμοστεί και στο χαμάμ της Απολλωνίας στη Βόλβη, βλ. E. X a τ ζ η τ ρ ύ φ ω ν ο ς, Το οθωμανικό λουτρό της Απολλωνίας στη Βόλβη, ό.π. Σχετικά με τον εξαιρισμό του Bey hamami στη Θεσσαλονίκη (λουτρό Παράδεισος) A. Z ό μ π ο υ - A σ ι μ ή, Το Bey hamam της Θεσσαλονίκης, ό.π. Κατά την αποκατάσταση του Bey hamami οι αεραγωγοί του κλείστηκαν για πρακτικούς λόγους (προστασία εσωτερικού χώρου) μάλλον.

4. Αναμένεται να αποκαλυφθούν πολλά στοιχεία σχετικά με το κατασκευαστικό

εστία και ο χώρος που υπήρχε για εφοδιασμό και αποθήκευση καυσίμων για τη θέρμανση του νερού, έδωσε αφορμή για το τουρκικό όνομα της παλιάς συνοικίας *Külhan*, της συνοικίας όπου ανήκε το μνημείο. Κάτω από τους ζεστούς χώρους υπάρχουν τα υποκαύστα¹, που αποτελούνται από σύστημα κιονίσκων διαστάσεων 52×52 εκ. χτισμένων με πλίνθους και συνδετικό κονίαμα. Το ύψος αυτού του χώρου είναι μόλις 1,10 μ. Κάτω από τους τοίχους οι κιονίσκοι είναι μεγαλύτεροι, έχουν κάτοψη ορθογώνιου παραλληλόγραμμου και είναι φέροντες. Οι εσωτερικοί τοίχοι των ζεστών χώρων πατούν πάνω σ' αυτούς, ενώ το τμήμα των κιονίσκων που εξέχει αποτελεί υποδοχή για την τοποθέτηση της κατασκευής του δαπέδου. Η κατάσταση στον χώρο των υποκαύστων (αιθάλη, μπάζα, γκρεμισμένα τμήματα) δεν επέτρεψε την αποτύπωση των φερόντων κιονίσκων, αποσαφηνίστηκε όμως η μορφή και ο ρόλος τους. Διαπιστώθηκαν ακόμη οι διαστάσεις τους (0,52×1,50 μ.) και η θολωτή τους κατασκευή στο άνω μέρος. Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι, κάτω από τον κάθε ζεστό χώρο, υπάρχει κάρναβος από κιονίσκους τετράγωνης διατομής, που οριοθετείται από τους κιονίσκους που στηρίζουν τους τοίχους κι έχουν επιμήκη διατομή. Κάθε δύο ζευγάρια κρατούν χαμηλή ασπίδα, ενώ στο σύνολο αυτού του συστήματος εδράζεται η κατασκευή του δαπέδου. Πολλοί χώροι του μνημείου είναι μπετοναρισμένοι ή μπαζωμένοι, έτσι ώστε δεν φαίνεται το αρχικό δάπεδο. Σε όσους δεν συμβαίνει αυτό, διατηρείται ακόμη μέρος από τις μαρμάρινες πλάκες, που για την επίστρωσή τους είχε γίνει ειδικό υπόστρωμα. Πρόκειται για πολύ ισχυρή κατασκευή, συνολικού πάχους 80 εκ. μαζί με την υποδομή, που έγινε από στρώση πλίνθων, χυτού υλικού (κομμάτια τούβλων, λίθοι μικρής διατομής και κονίαμα) και επικάλυψης μαρμάρινων πλακών. Το υπερβολικό συνο-

---

σύστημα θέρμανσης και υδροδότησης του λουτρού που εξετάζουμε, με έρευνα, που θα συνδυαστεί με τις εργασίες συντήρησης και στερέωσης. Ο *K. Klinghardt*, ό.π., σ. 19, δίνει σκίτσα αναπαράστασης αυτού του συστήματος που τα αναδημοσίευσαν κι άλλοι μελετητές. Στο ίδιο θέμα αναφέρεται και ο *A. Kreševljaković*, ό.π., σ. 29-32, ενώ η γράφουσα στο Οθωμανικό λουτρό στην Απολλωνία, ό.π., δίνει διαγραμματικά τη λειτουργία του.

1. Η περιγραφή των υποκαύστων γίνεται με βάση την έρευνα μέσα σ' αυτούς τους χώρους, που έγινε από τη γράφουσα και τον αρχιτέκτονα *Φ. Ωραιόπουλο*, την εποχή που ολοκληρωνόταν η μελέτη στερέωσης του μνημείου (1983), βλ. σχετικά *Ε. Χατζητρύφωνος*, Παρατηρήσεις..., ό.π. Δεν είναι ακόμα απόλυτα βεβαιωμένο σε ποίο λόγο οφείλεται η πλήρης καταστροφή τους σε αρκετά μεγάλη έκταση της ζεστής ζώνης του κτιρίου. Ένα από τα λίγα σχεδιαγράμματα υποκαύστων χαμάμ, που έχουν δημοσιευτεί, είναι αυτό του *Yeni hamami* της Ρόδου, από τον *H. Balducci*, ό.π., σ. 46, sek. 31.

λικό πάχος της κατασκευής του δαπέδου δημιουργεί οπωσδήποτε υπόννοια για δύο φάσεις επίστρωσης, πράγμα βέβαια που χρειάζεται να ερευνηθεί σε περισσότερα σημεία του κτιρίου. Η αφαίρεση της μεταγενέστερης επίστρωσης γκρό μπετόν θα απαιτήσει μεγάλη προσοχή για να μην καταστραφούν οι αρχικές μαρμάρινες πλάκες.

Τρόποι και υλικά δομής: Ολόκληρο το μνημείο είναι χτισμένο από πέτρα και πλίνθους, εξωτερικά με πλινθοπερίκλειστο τρόπο δόμησης, που μιμείται τον βυζαντινό (πίν. 9). Οι οριζόντιες ζώνες πλίνθων αποτελούνται από δύο σειρές, όπως και τα κάθετα διαχωριστικά στοιχεία ανάμεσα στους λίθους, που περικλείουν συνήθως δυο απ' αυτούς. Τα τύμπανα των τρούλων είναι κτισμένα με το ίδιο σύστημα, ενώ οι τρούλοι είναι πλινθόκτιστοι, κεραμοσκεπείς, όπως και οι στέγες. Οι πλίνθοι έχουν διαστάσεις $40 \times 30 \times 3$ εκ.¹ και συνδέονται με ιδιαίτερα ισχυρό ασβεστοκονίαμα². Το πάχος των τοίχων κυμαίνεται από 80 εκ. ως 120 εκ. ανάλογα με τη θέση τους στην κατασκευή. Οι εσωτερικοί είναι πιο λεπτοί, ενώ οι εξωτερικοί και οι φέροντες παχύτεροι. Το πάχος των κατασκευών κάλυψης (40 εκ., όσο δηλ. η πλευρά ενός τούβλου) και η στέγαση δηλώνουν ότι οι τρούλοι ήταν εξαρχής κεραμοσκεπείς. Οι τοίχοι του μνημείου εξωτερικά, κάτω από τους κεραμοσκεπείς τρούλους ή στέγες, στέφονται με διπλή οδοντωτή πλίνθινη ταινία, πράγμα που συναντάται και στα άλλα οθωμανικά μνημεία της πόλης.

Στους τοίχους δεν έχουν γίνει ακόμη έρευνες για να ανιχνευθούν τα σημεία των αναμενόμενων εσωτερικών ξυλοδεσιών. Εκτός από τον περιμετρικό τοίχο στον χώρο της δεξαμενής προς την πλευρά της οδού Φραγκίνη. Εκεί, εξαιτίας της διάνοιξης του ανοίγματος της σημερινής πόρτας-εισόδου στον χώρο, έχει διαρραγεί η τοιχοποιία, έτσι ώστε στις δύο πλευρές του ανοίγματος φαίνεται η διατομή της υποδοχής της οριζόντιας ξυλοδεσιάς στο μήκος του σώματος του τοίχου. Στο ίδιο σημείο, μέσα στις παραπάνω υποδοχές, βρέθηκαν μερικά σιδερένια καρφιά. Το σώμα των τοίχων δεν έχει ανιχνευθεί ακόμα³ σε σημείο ώστε να εξακριβωθούν

1. Συγκρ. με πλίνθους αρχικής φάσης του Bey hamamî της Θεσσαλονίκης που έχουν διαστάσεις $38 \times 27 \times 3$ εκ. και αντίστοιχα του μεζεστενίου $30 \times 30 \times 3,8$ εκ.

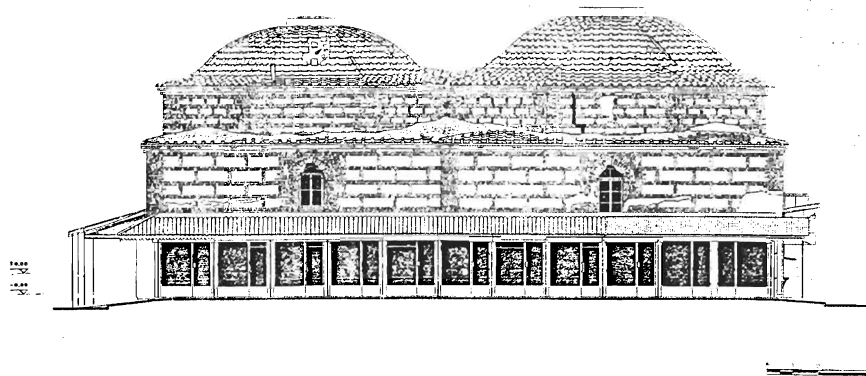
2. Γεγονός είναι, ότι ιδιαίτερα στους θερμούς χώρους των λουτρών έχουμε κονιάματα υδραυλικά, πολύ μεγάλης αντοχής και ελάχιστης υδατοπερατότητας. Το συνδετικό ασβεστοκονίαμα στο λουτρό που εξετάζουμε είναι τόσο σκληρό, ώστε δεν μπόρεσε να τρυπηθεί με μπετονόκαρφο. Έρευνες για προσδιορισμό σύστασής του δεν έχουν γίνει. Φαίνεται ότι εκτός από τα υλικά έπαιξε σημαντικό ρόλο και ο τρόπος παρασκευής τους.

3. Τα παραπάνω έχουν εντοπιστεί, αλλά η εξακρίβωσή τους αναμένεται να γίνει

όλες οι θέσεις των κάθετων αγωγών εξαερισμού των υποκαύστων, οι πιθανοί οριζόντιοι αεραγωγοί θέρμανσης των τοίχων και το πλήρες σύστημα παροχής νερού¹.

Τα συνδυετικά ασβεστοκονιάματα είναι πολύ ισχυρά και στα περισσότερα σημεία, παρά την επιφανειακή διάβρωση, σε σχετικά καλή κατάσταση. Τα εσωτερικά κονιάματα, πάχους περίπου 2,5 εκ., παρά την ισχυρή αποσάθρωση από την υγρασία, δείχνουν τοπικά σχετική ανθεκτικότητα. Στις άνω επιφάνειες των χώρων, όπου υπάρχουν τα διακοσμητικά ανάγλυφα, έχει χρησιμοποιηθεί ισχυρό γυψοκονίαμα².

Διακόσμηση. Το μνημείο, εξαιρετικά λιτό εξωτερικά, με μόνα αξιοσημείωτα στοιχεία τη διάπλαση των όγκων του (σχ. 5-8), τις καλά κτι-

Σχ. 5. Υπόχουσα βόρεια όψη (οδός Βασ. Ηρακλείου).

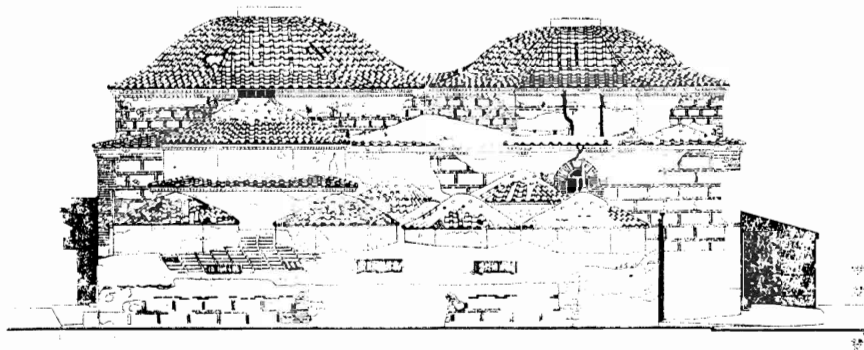
σμένες επιφάνειές του και τα λίγα μορφολογικά στοιχεία των όψεων του, κρύβει εσωτερικά μια πλούσια διακόσμηση (σχ. 9). Οι εσωτερικές επιφάνειες των τρούλων του και τα γωνιακά λοφία τους είναι δουλεμένα με ανάγλυφα μοτίβα από ισχυρό γυψοκονίαμα, που μέσα τους εντάσσονται οι οκταγωνικές ή αστεροειδείς οπές φωτισμού δημιουργώντας ένα σύνολο υψηλών αισθητικών απαιτήσεων. Διακοσμημένος είναι ο κάθε τρούλος, μικρός ή μεγάλος, λιτά ή πλούσια ανάλογα με τη σημασία του για τη διαδικασία λούσης και τον χώρο ή τις δυνατότητες της κατασκευής

σε συνδυασμό με τις εργασίες αποκατάστασης.

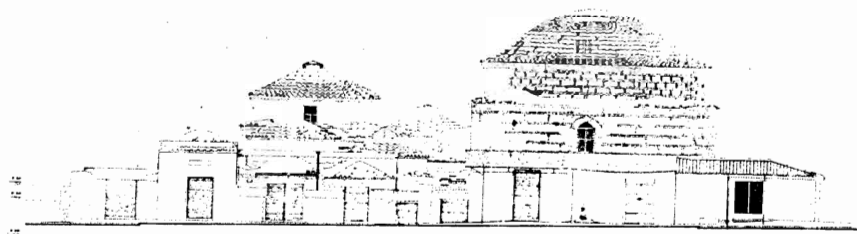
1. Το λουτρό είχε υδροδότηση πιθανότατα από το υδραγωγείο στο Λεμπέτι. Για την παροχή νερού στην περιοχή αναφέρομαι στο κεφ. III Α. 3, σ. 77, της μεταπτυχιακής μου εργασίας (βλ. υποσ. 1 του παρόντος).

2. Βλ. και Bey Hamam στη Θεσσαλονίκη, καθώς και μπεζεστένι. Στα λουτρά τα γυψοκονιάματα αυτά είχαν minimum υδατοπερατότητα.

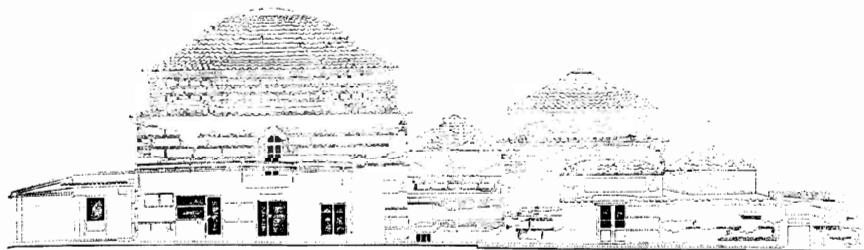
του. Όπως ήδη τονίστηκε, ιδιαίτερα ελκυστικό σημείο είναι η κόγχη μιχράμπ του ανδρικού ζεστού χώρου. Η όλη σύλληψη και το περιεχόμενο του εσωτερικού χώρου κάνει σαφή την αρχή της πλούσιας διακό-

Σχ. 6. Υπόχουσα νότια όψη (οδός Φραγκίνη).

Σχ. 7. Υπόχουσα ανατολική όψη (οδός Κομνητών).

Σχ. 8. Υπόχουσα δυτική όψη (οδός Φραγκίνη).

Η υπάρχουσα κατάσταση, χρήσεις, ενδείξεις φάσεων¹

Βασικοί λόγοι για την κακή σημερινή κατάσταση του κτιρίου είναι πριν απ' όλα το για πολύν καιρό άλυτο πρόβλημα του ιδιοκτησιακού καθεστώτος, όπως και η λαθεμένη αντίληψη για την προστασία και συντήρηση του μνημείου. Οπωσδήποτε έγιναν κάποιες προσπάθειες για τη διάσωσή του, μετά τον σεισμό του 1978, που περιλαμβάνουν την προσωρινή υποστήλωσή του και τη μελέτη της αποκατάστασής του από την 9η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων. Για τον άμεσο χώρο γύρω από το μνημείο δεν έχει ληφθεί προς το παρόν κανένα ειδικό μέτρο προστασίας.

Τα αποτελέσματα της έρευνας της κατάστασης και των δομικών υλικών, όσο ήταν δυνατό να γίνει με τις παρούσες συνθήκες, ομαδοποιούνται ως εξής:

α) Διάβρωση και καταστροφή των δομικών υλικών, που έχει επιτελεσθεί κύρια: 1) από ανερχόμενη υγρασία, επειδή μεγάλο μέρος του μνημείου βρίσκεται περί τα 3,50 μ. κάτω από το σημερινό επίπεδο του δρόμου, 2) όμβρια και καιρικές συνθήκες, 3) παλαιότητα και πλήρης έλλειψη οποιασδήποτε προστασίας.

β) Ποικίλες βλάβες μεγάλης κλίμακας στο σώμα του μνημείου, που έχουν προκληθεί: 1) από την πλευρά των χρηστών, 2) από φυσικές καταστροφές.

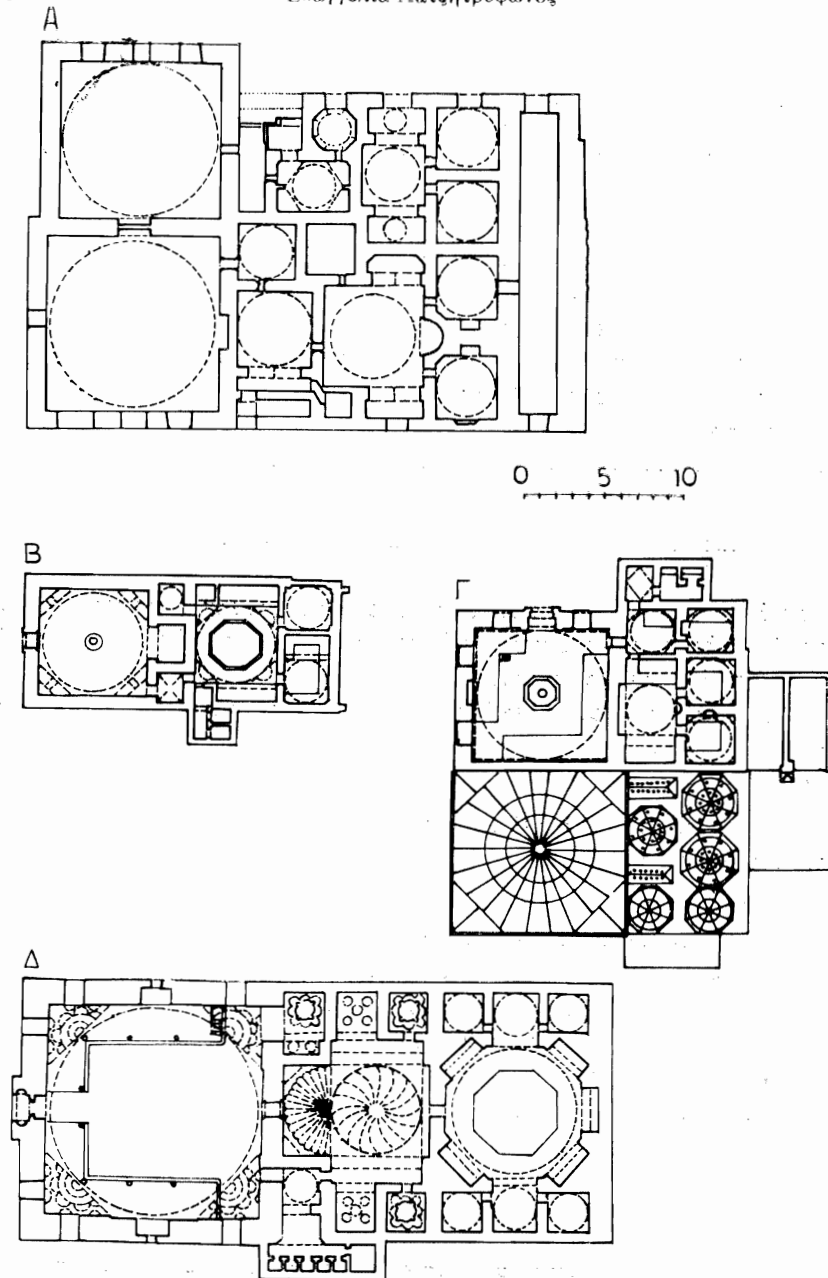
Σύμφωνα με τα αποτελέσματα των ερευνών για τις δομικές βλάβες του μνημείου μπορούμε να διακρίνουμε δύο είδη βλαβών:

α) βλάβες ανωδομής (ρωγμές και έλλειψη στατικής ευστάθειας).

β) βλάβες θεμελίων και υποκαύστων, που προκαλούν διαχωρισμό της στατικής λειτουργίας του κάτω μέρους της κεντρικής περιοχής του μνημείου από το άνω μέρος. Έχουμε δηλαδή αδυναμία συνεργασίας του άνω και του κάτω της κατασκευής και διαφορική καθίζηση στο κέντρο της περιοχής των ζεστών χώρων. Συγκεκριμένα:

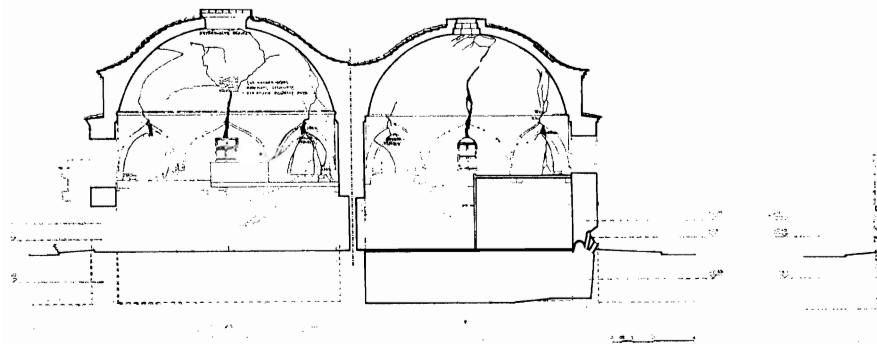
Στον τρούλο του χώρου υποδοχής στο ανδρικό τμήμα υπάρχουν μεγάλες ρωγμές στην ανατολική και δυτική πλευρά (σχ. 11). Η μετατόπιση του μετώπου της κατασκευής στην πλευρά της κύριας όψης της οδού

1. Γίνεται αναφορά μόνον στα βασικά σημεία της υπάρχουσας κατάστασης. Λεπτομερής περιγραφή των χώρων με συμπεράσματα θα δοθούν σε άλλη μελέτη σχετική με το έργο αποκατάστασης του μνημείου, εφόσον προχωρήσουν οι εργασίες καθαρισμού και η έρευνα στα πλαίσια της ουσιαστικής προστασίας του. Καταγραφή υπάρχουσας κατάστασης το 1976 έκαναν σε ειδικό τεύχος και οι Θ. Τσιτρούλης και Ε. Σούφιτ, ό.π.

Σχ. 10. Α. Pazar ή Yahudi hammamί στη Θεσσαλονίκη.
 Β. Cagir hammamί στην Προύσα.
 Γ. Mustafa Pasa hammamί στο Izmid.
 Δ. Mahmud Pasa hammamί στην Κωνσταντινούπολη.

Βασ. Ηρακλείου μέχρι και 4 εκ. έχει ως συνέπεια να καταστραφεί η συνέχεια της τοιχοποιίας στην πλευρά αυτή. Η τοιχοδομή του τρούλου έχει διαμπερείς ρωγμές, που τη «σχίζουν» διαγώνια από ανατολή προς δύση και συνεχίζουν στα τύμπανα, τόξα, γωνιακά ημιχώνια και στους τοίχους ενμέρει, ιδιαίτερα κοντά στα ανοίγματα, ενώ γύρω από το άνοιγμα της κλείδας του τρούλου διακλαδίζονται σε τριχοειδείς. Στο κάτω μέρος των τρούλων υπάρχουν οριζόντιες ρωγμές. Το κονίαμα είναι πολύ

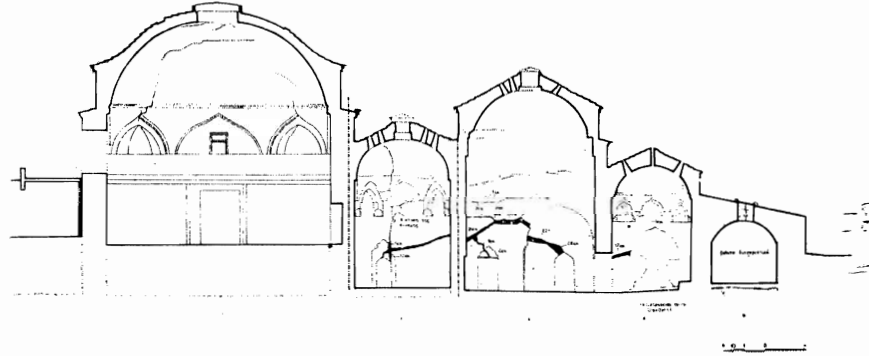

Σχ. 11. Τομή στους μεγάλους τρούλους.

κατεστραμμένο στα περισσότερα σημεία, ενώ καθαίρεση μεγάλων τμημάτων του έγινε για την έρευνα και τη μελέτη στερέωσης μετά τους σεισμούς του 1978. Στον χώρο αυτό στεγαζόταν μέχρι πρόσφατα τυπογραφείο με βαριά μηχανήματα. Το παλιό δάπεδο είναι μαζωμένο και μη ορατό. Στον τρούλο του χώρου υποδοχής στο γυναικείο τμήμα έχουμε παρόμοιο είδος ρηγματώσεων όπως και στο ανδρικό τμήμα. Το κονίαμα έχει απομακρυνθεί στο άνω μέρος, ενώ η εσωτερική επιφάνεια του τρούλου είναι σε άθλια κατάσταση από τις αναθυμιάσεις και τις οσμές της ταβέρνας, που βρίσκεται στο κάτω μέρος του χώρου και που επί πολλά χρόνια εξαερίζεται μέσα στον χώρο του τρούλου. Οι σημερινοί χρήστες του χώρου (ταβέρνα, οπωροπωλείο) έχουν από χρόνια δημιουργήσει δάπεδο στο ύψος του δρόμου, ενώ κάτω απ' αυτό και μόνο σε μερικά σημεία (ταβέρνα) μπορεί να υποθέσει κανείς το παλιό.

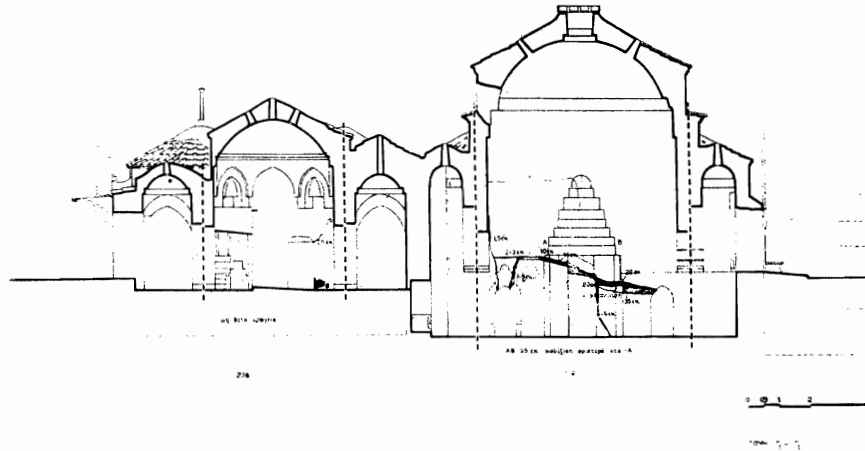
Στους τρούλους των ζεστών χώρων υπάρχουν ρωγμές κύρια οριζόντιες, που το εύρος τους ποικίλλει από τριχοειδές έως 32 εκ. (σχ. 12, 13, 14, πίν. 13β, 14). Ιδιαίτερα οι τοίχοι του κεντρικού ιδιαίτερου χώρου του ανδρικού τμήματος, που αποτελεί και τον πυρήνα του κτιρίου, είναι κατά την οριζόντια έννοια διαιρεμένοι από περιμετρική ρωγμή που κυμαίνε-

ται από 14-32 εκ. δημιουργώντας έτσι μια νέα στατική ισορροπία. Οι ρωγμές των τοίχων καταλήγουν συνήθως στο άνω μέρος των ή ακόμη συνεχίζονται και στα θεμέλια.

Σχ. 12. Κατά μήκος τομή.

Τα κονιάματα στους χώρους αυτούς είναι διαβρωμένα και πολύ κατεστραμμένα, εκτός από τα γυψοκονιάματα των διακοσμήσεων, που η αντοχή τους είναι φανερά μεγαλύτερη και βρίσκονται σε πολύ καλύτερη κατάσταση.

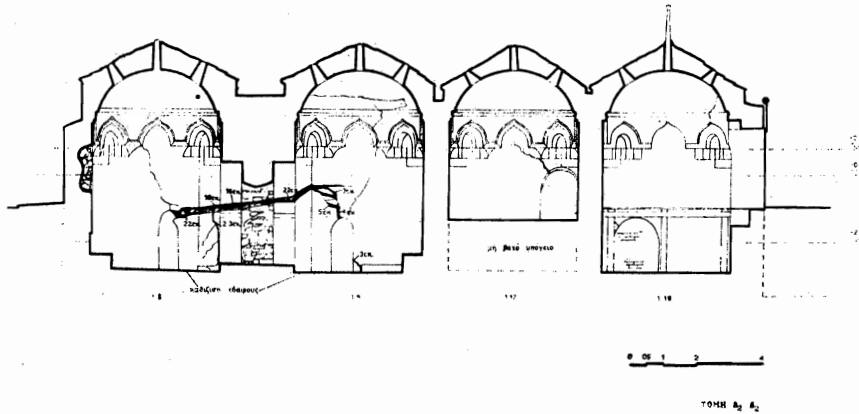

Σχ. 13. Τομή κατά πλάτος των ζεστών χώρων.

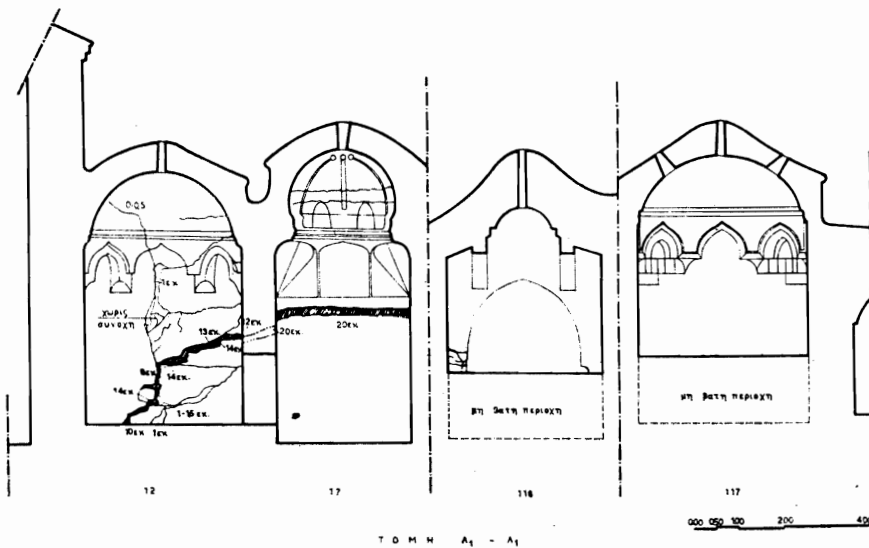
Η εξωτερική επιφάνεια των τοίχων και των τυμπάνων των τρούλων είναι κατασκευασμένη έτσι, ώστε να μείνει ανεπίχριστη (πλινθοπερίκλειστο σύστημα). Στην πορεία όμως, πιθανόν κατά την τελευταία ανα-

καίνιση του περασμένου αιώνα, τα τύμπανα των τρούλων καλύφθηκαν με κονίαμα και χρωματίστηκαν. Δεν ισχύει το ίδιο και για τα εσωτερικά κονιάματα των τρούλων που είναι τα αρχικά.

Σχ. 14α. Τομή κατά πλάτος των ζεστών χώρων ατμού.

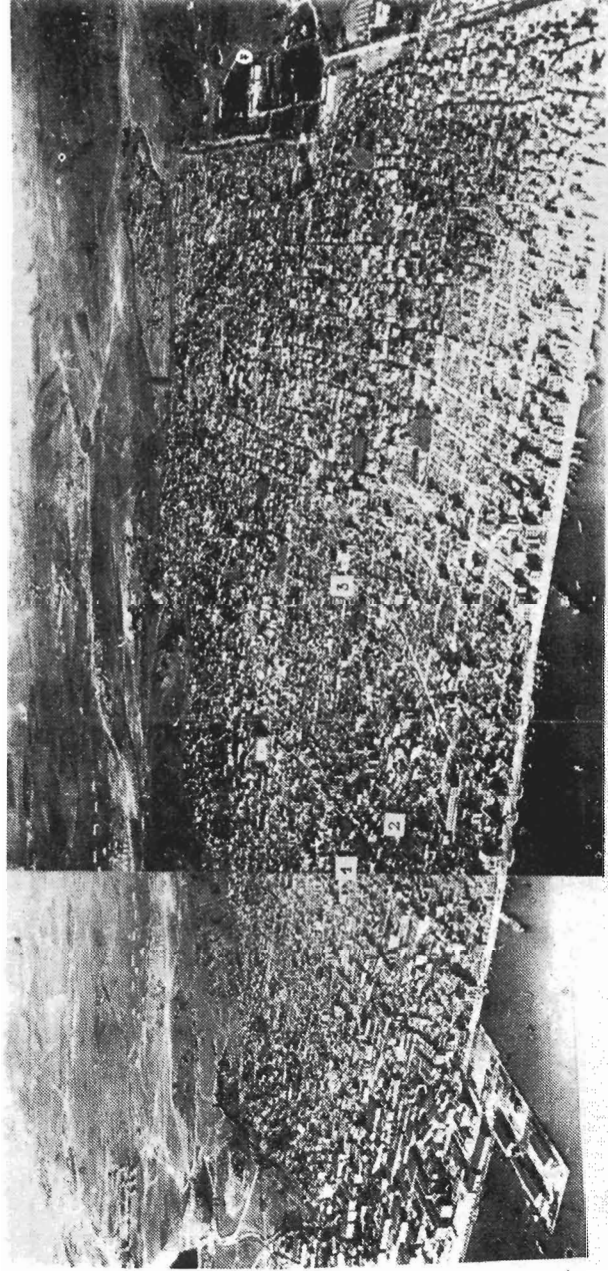

Σχ. 14β. Τομή κατά πλάτος βοηθητικών ζεστών χώρων.

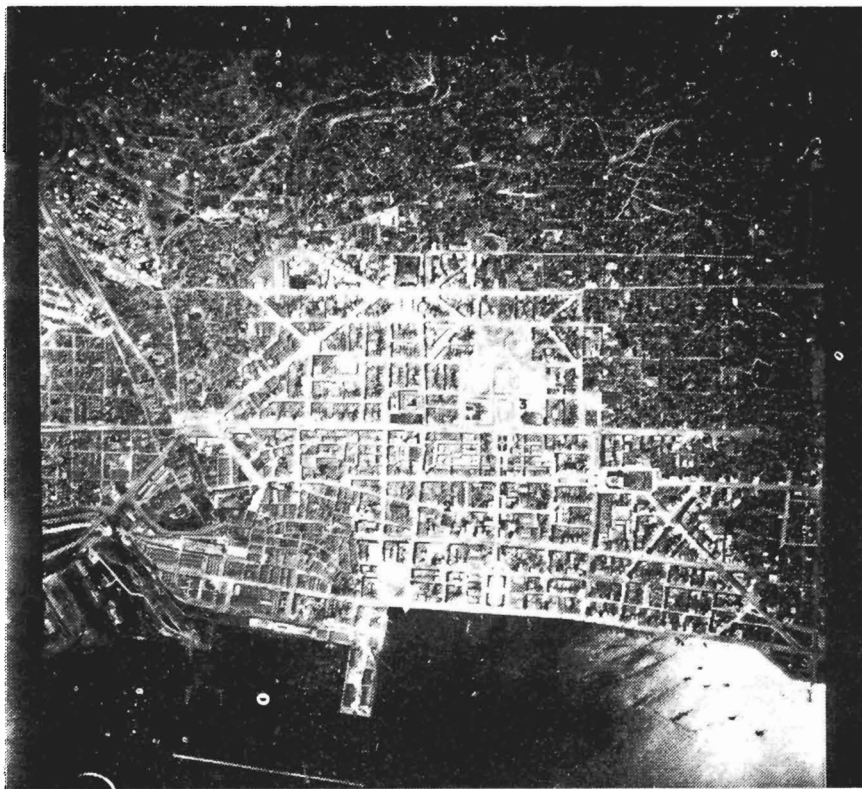
Τα δάπεδα σε ορισμένους χώρους στο εσωτερικό του κτιρίου σώζονται μερικά, ενώ στους χώρους που γειτνιάζουν με τους σημερινούς δρόμους μπαζώθηκαν και καλύφθηκαν με γκρό μπετόν για να φθάσουν στο υψόμετρο του σημερινού οδοστρώματος και να μπορούν να επικοινωνούν

με τον εξωτερικό χώρο, ώστε να χρησιμοποιηθούν ως μαγαζιά. Σ' αυτούς τους χώρους, κύρια, έχουν γίνει σημαντικές επεμβάσεις, όπως ανοίγματα-πόρτες στους τοίχους, καταστροφές τοιχοποιίας για να κερδηθεί χώρος κ.ά. Έτσι βλέπουμε ότι οι δύο ιδιαίτεροι πολύ ζεστοί χώροι του ανδρικού τμήματος, που πρόσκεινται στη δεξαμενή του νερού, έχουν ενοποιηθεί με διάνοιξη του κοινού τους τοίχου, ενώ ο τοίχος του χώρου προς την οδό Φραγκίνη έχει σκαφτεί στο ύψος του δρόμου για διάνοιξη εισόδου (σχ. 10α). Στη δεξαμενή του νερού πάλι έχουν διανοιγεί δύο ανοίγματα, ένα προς την οδό Κομνηνών κι ένα προς την οδό Φραγκίνη, που όπως φαίνεται είναι παλαιότερο από το πρώτο, ενώ κατά μήκος της καμαρωτής οροφής υπάρχει ρωγμή, που κατά τόπους είναι διαμπερής. Στον κεντρικό ζεστό χώρο του ίδιου τμήματος, όπου βρίσκεται και η κόγχη-μιχράμπ έχει γίνει ξύλινη κατασκευή δεύτερου δαπέδου, έτσι ώστε να δημιουργηθούν δύο επίπεδα και να κερδηθεί περισσότερος ωφέλιμος χώρος για εκμετάλευση, ενώ στο αρχικό επίπεδο είναι ορατή η διαφορική καθίζηση που έχει υποστεί το κτίριο. Στον μεταβατικό χλιαρό χώρο του ίδιου τμήματος έχει δημιουργηθεί σκάλα, που συνδέει τον χώρο με την οδό Φραγκίνη (παλιά ήταν οινοπωλείο, ενώ σήμερα αποθήκη ανθοπωλείου), ενώ ο ιδιαίτερος κεντρικός χώρος, που αποτελεί τον ομφαλό του κτιρίου, έχει υποστεί ιδιαίτερα μεγάλη ζημία που εκφράζεται με τη μεγάλη πλάτους (28-32 εκ.) περιμετρική ρωγμή στους τοίχους του. Στο γυναικείο τμήμα πάλι ο διάδρομος προς τον χλιαρό μεταβατικό χώρο και ο ίδιος αυτός ο χώρος επικοινωνούν με την οδό Κομνηνών. Έχει ανοιχτεί δυσανάλογα μεγάλη πόρτα και το δάπεδο έχει μπαζωθεί, αφού ο παραπάνω χώρος μετατράπηκε και λειτουργεί ως «ουζερί». Οι υπόλοιποι τρεις χώροι του γυναικείου τμήματος έχουν μετατραπεί σε ανθοπωλείο με αποθήκη χωμάτων (ο ένας από τους δύο ιδιαίτερους ζεστούς) και αποθήκη για γλάστρες (ο δεύτερος). Και εδώ έχει μπαζωθεί το δάπεδο για να φθάσει στο υψόμετρο του σημερινού οδοστρώματος.

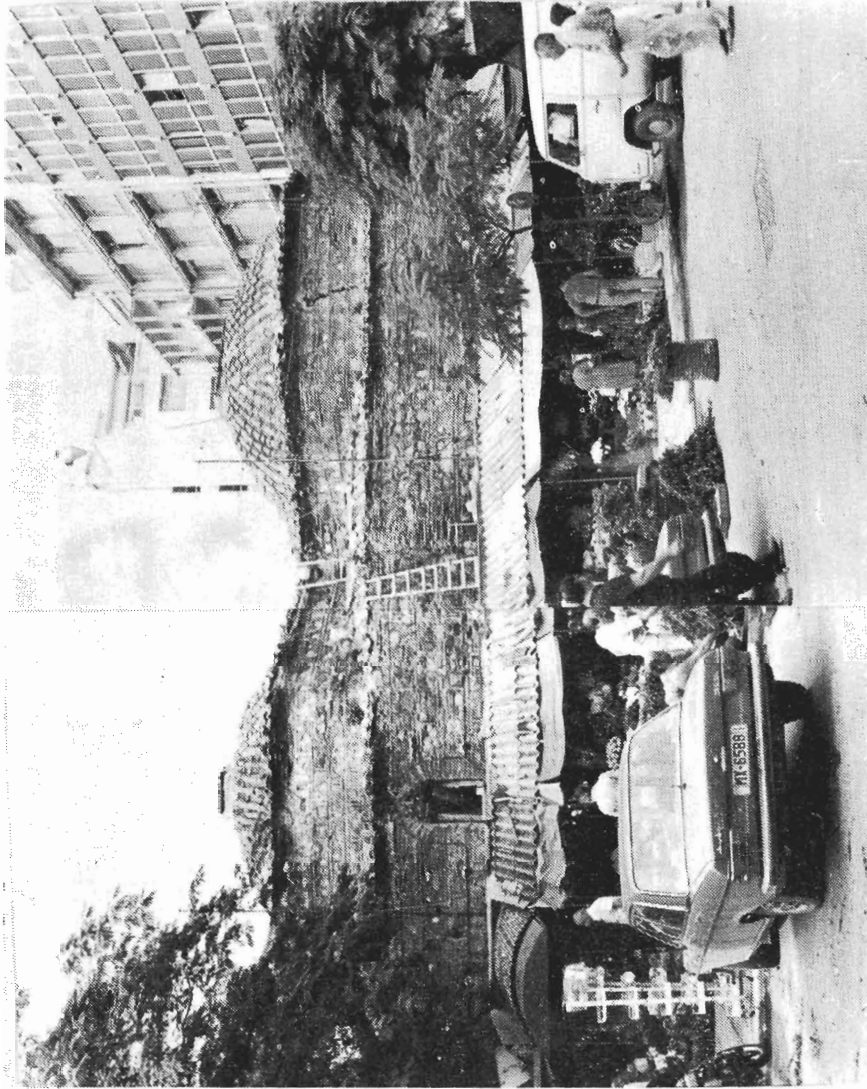
Εδώ θα πρέπει να τονίσουμε ότι σε τίτλο του λουτρού της 8 *gebielevel* του 1291 (26.4.1874), που φυλάγεται στο Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας, αναφέρεται ότι τα $\frac{4}{6}$ του λουτρού περιλαμβάνουν 2 χώρους «ανώγεια», ένα θερινό (*yazliyi*), πάνω από τα ανώγεια, ένα ισόγειο (κατώγειο), άλλους δύο χώρους ισόγειους (κατώγεια), έναν ευρύ προθάλαμο, ένα αποχωρητήριο (*memsa*), μια αυλή και μια δεξαμενή νερού (*su-hazinesi*). Στον τίτλο αυτό αναφέρεται ακόμη ότι το ακίνητο είναι βακούφι των *Canus Zade Ahmed Recid Efendi*, ότι ήταν έμμεσα εξαρτημένο από το υπουργείο βακουφίων (*efkafi Humayun mulhak*) και ότι το τμήμα των $\frac{4}{6}$ ανήκει εξ' αδιαίρετου στους *Halil-aga, Islam-aga, Maskud* και *Yunus* και στους

Αεροφωτογραφία της Θεσσαλονίκης αμέσως μετά την πυρκαγιά του 1917 (εργείο Α. Κραδής-ου-Γερολύμπου):
1. Μπεξεστένι, 2. Λουτρό Αγοράς Yahudi-hamami, 3. Λουτρό Περάδες:σος Bey-hamami

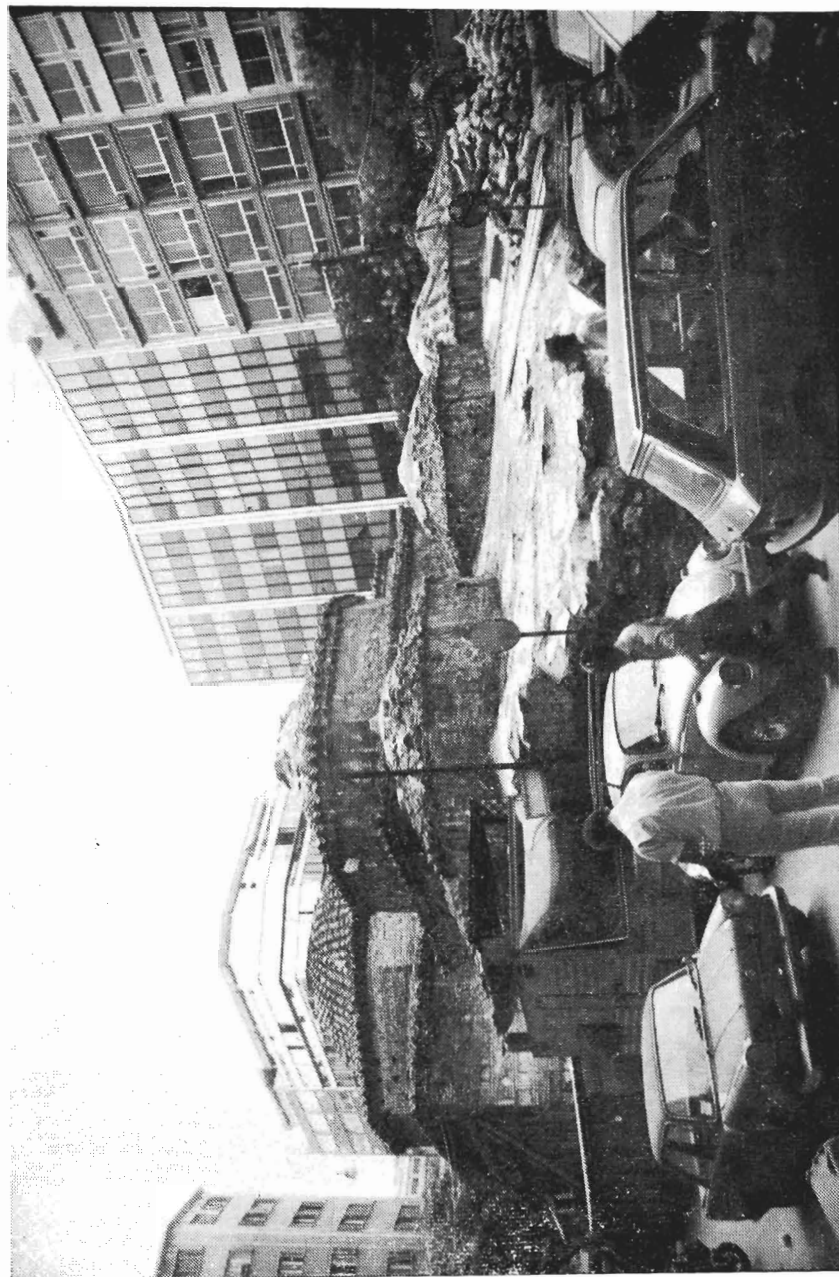

*Αεροφωτογραφία της Θεσσαλονίκης τον 1938
(Αρχείο Α. Καραδήμου-Γερολύμπου):
1. Μπεζεστένι, 2. Λουτρό Αγοράς, 3. Λουτρό Παράδεισος*

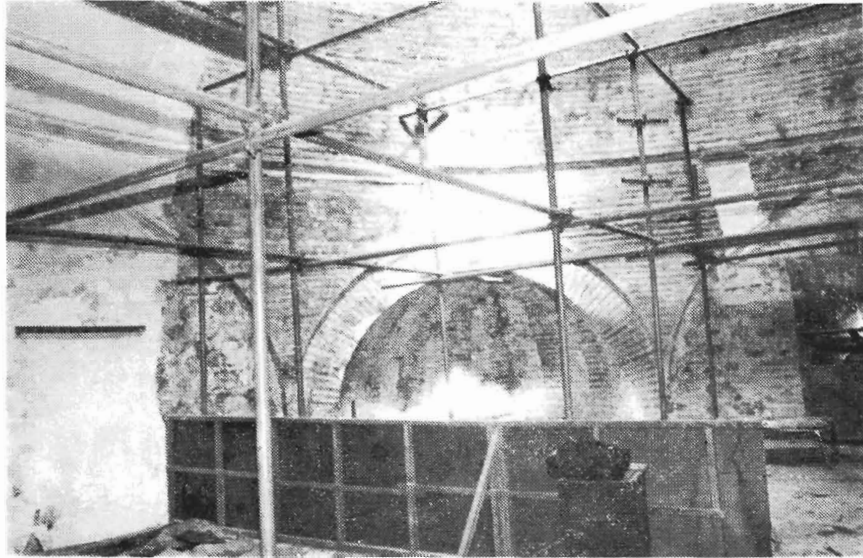

Η κήρυα όψη του Pazar hamamı

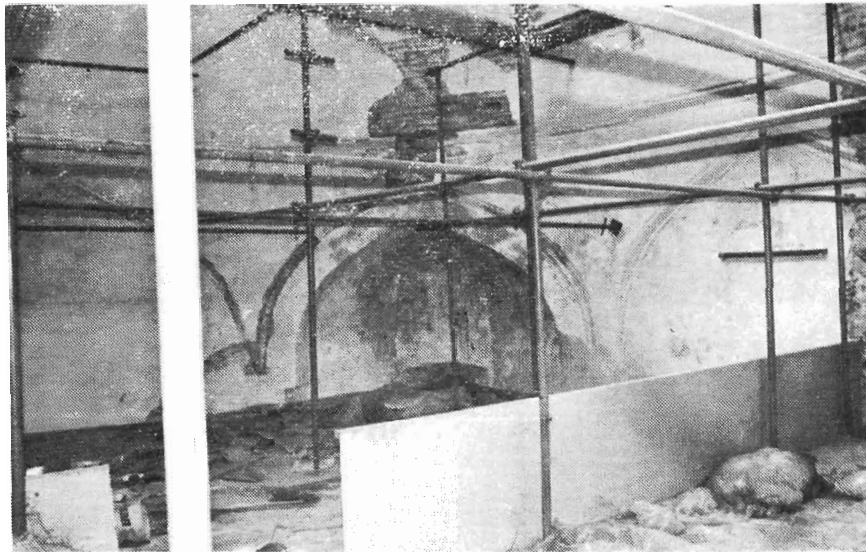
Είγ. 4

Άποψη του Ραζαρ Ιαη:αηη από την οδό Φοααζέληη

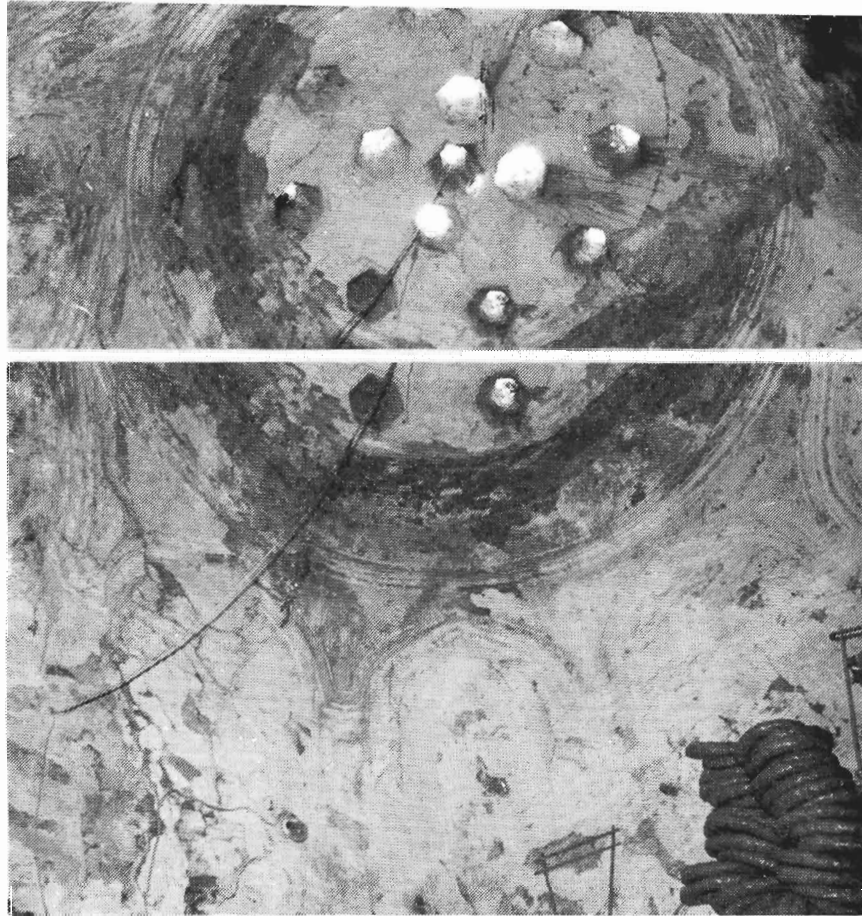

α. Γωνιακό λοφίο στον ανδρικό χώρο υποδοχής

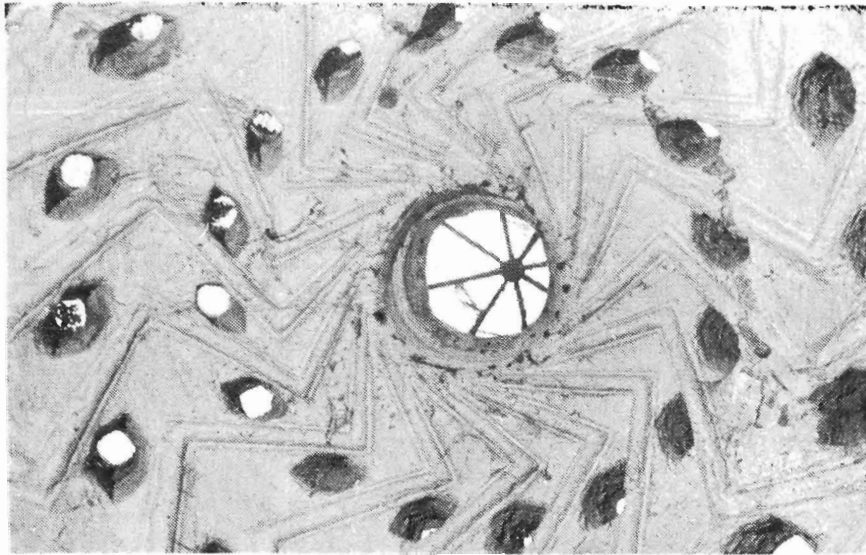
β. Γωνιακό λοφίο στον ίδιο χώρο

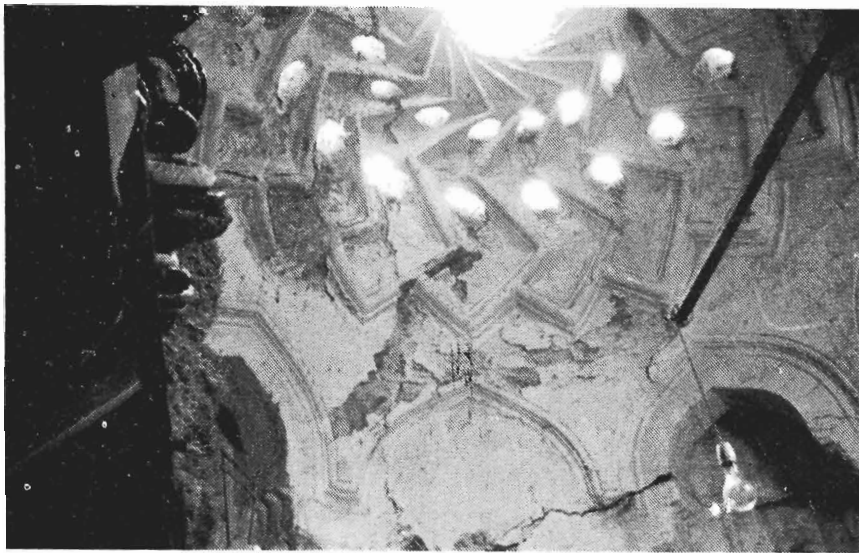

*Τρούλος του μεταβατικού χώρου από το χώρο υποδοχής
στο χλιαρό μεγάλο χώρο του ανδρικού τμήματος*

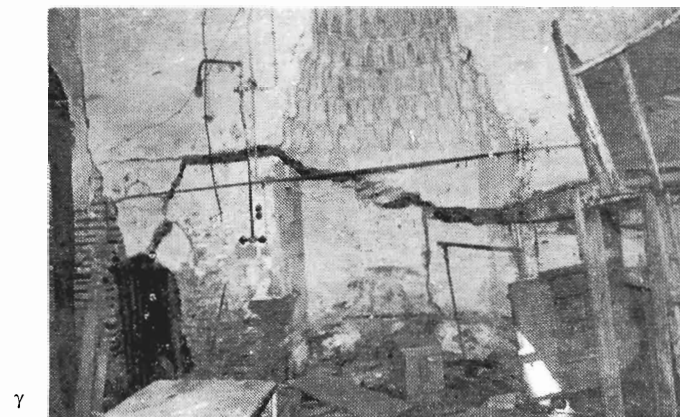
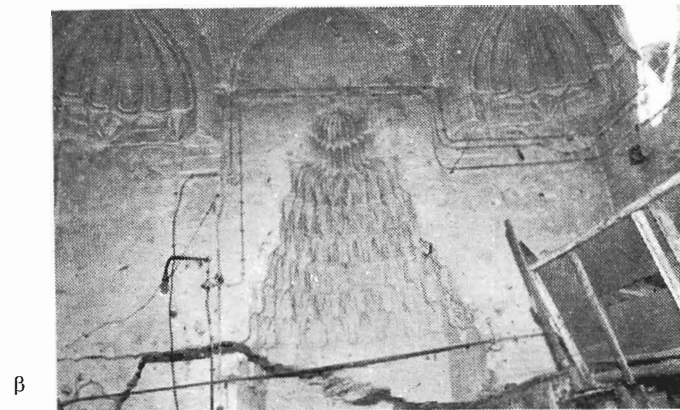
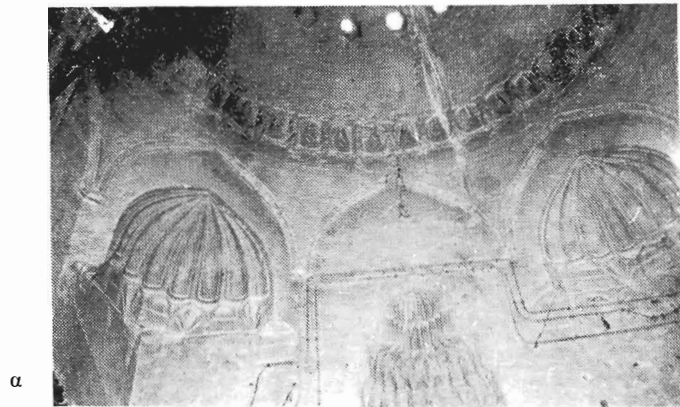

α

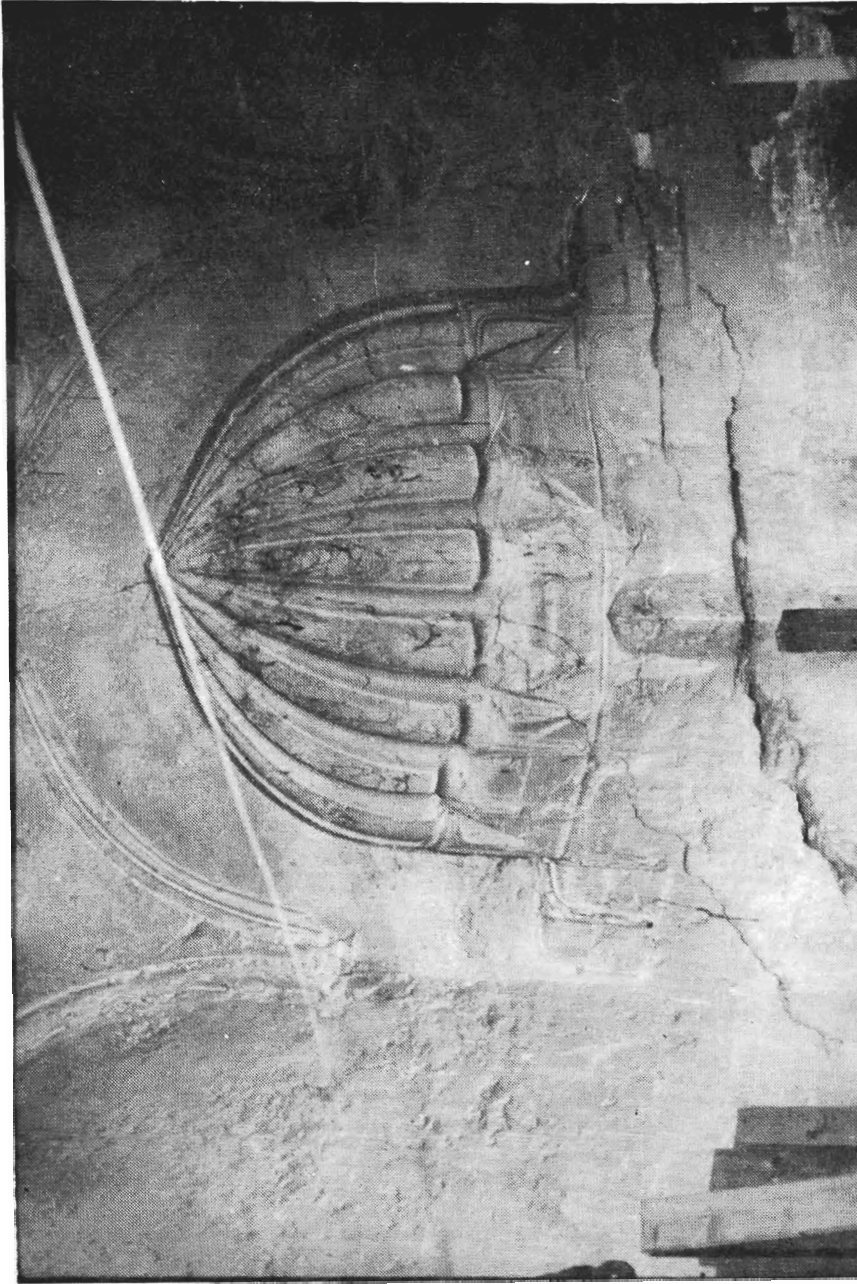

β

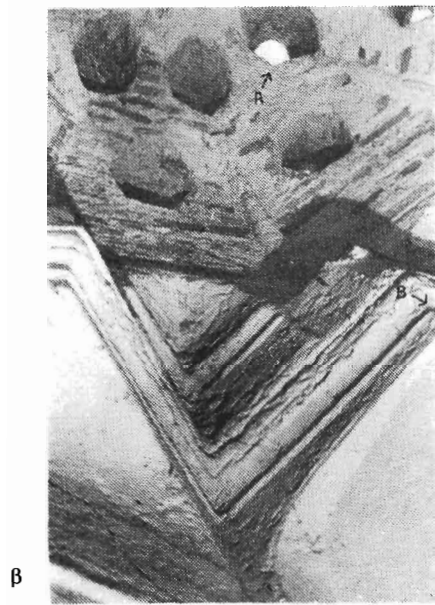
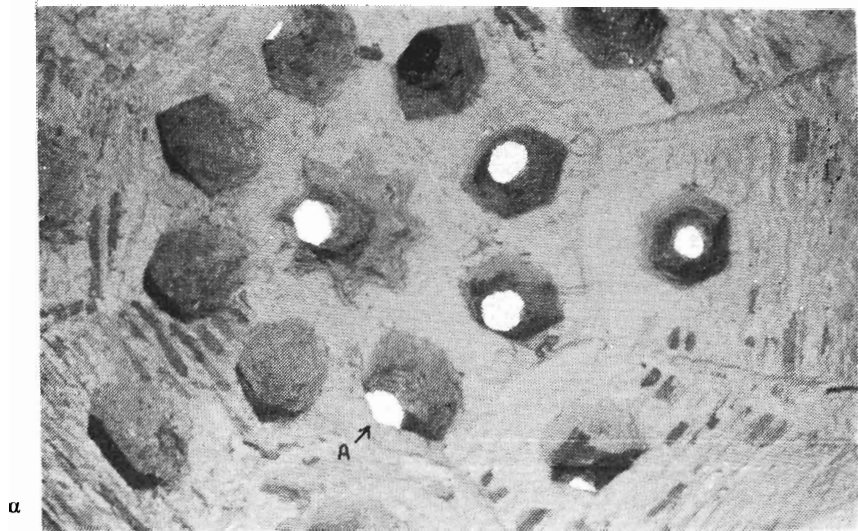
*Τρούλος του μεγάλου χλιαρού χώρου του ανδρικού τμήματος.
Στις γωνιακές κόγχες βρίσκονται τα στόμια των αεραγωγών.
α. κλειδί, β. γένεση*

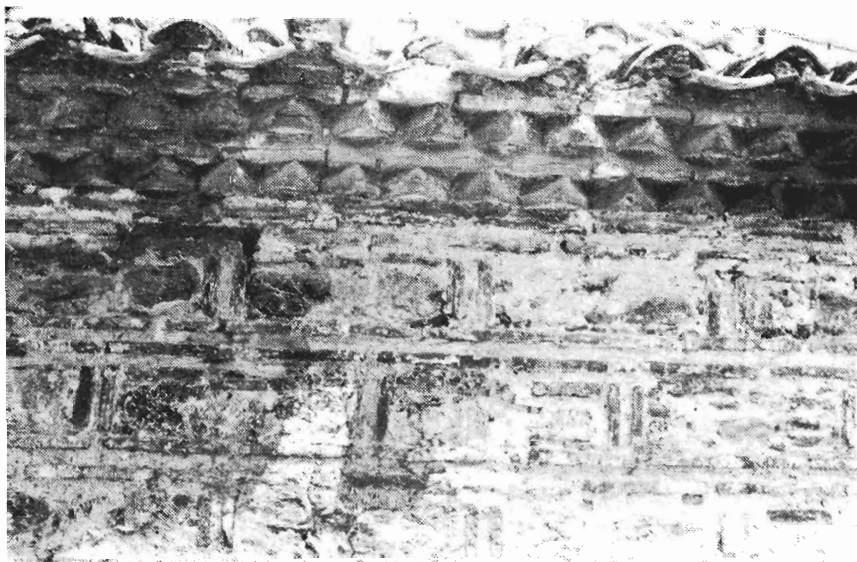
Η κόγχη-μωσαϊκά των ανδρικού τμήματος (α, β, γ)

Ένα από τα λοφία σε σχήμα αμβιάδας των κύριων ζεστού χώρου με την κόγχη-μυράμπ στο ανδρικό τμήμα

Τρούλος ζεστού χώρου—στο ανδρικό τμήμα—με αστεροειδή μορφή και έδραση σε τριγωνικό στοιχείο σε σχήμα αχιβάδας (α, β, γ)

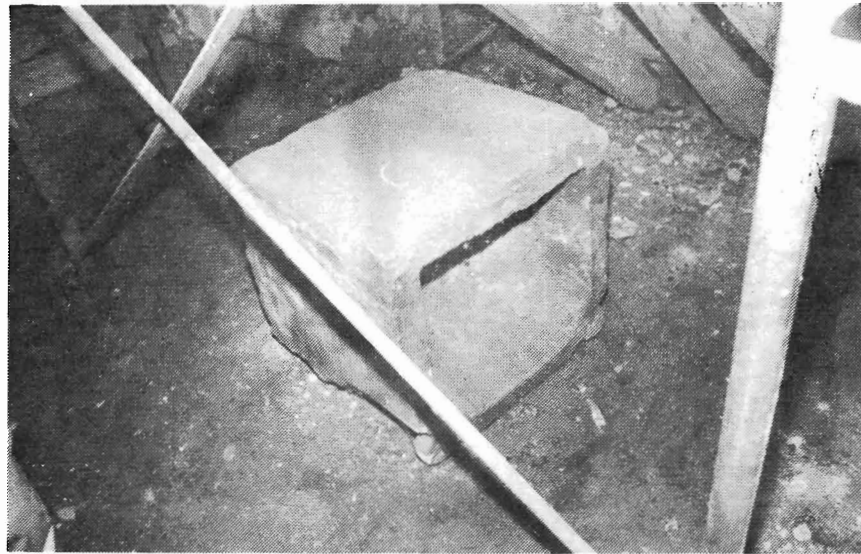
α. Τμήμα όψης με τρόπο δόμησης το βυζαντινό πλινθοπερίκλειστο

β. Τοιχοδομία των τρούλων με το ίδιο σύστημα

Πίν. 12

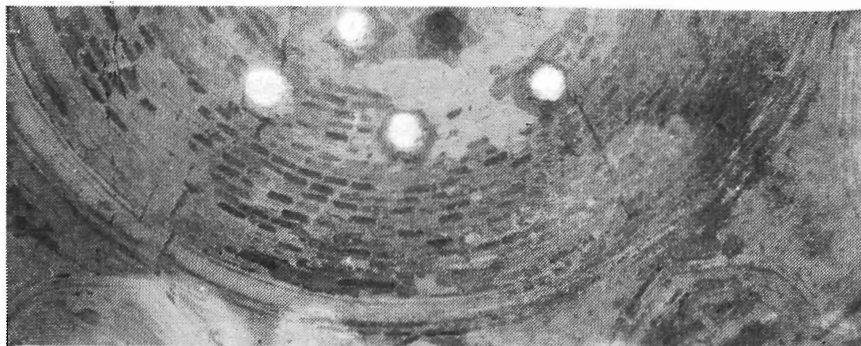

α

β

Ο ανεστραμμένος μαρμάρινος νιπήρας λαξεμένος σε παλιότερο ανάγλυφο (α,β)

Τρούλος ενός από τα πολύ ζεστά διαμερίσματα

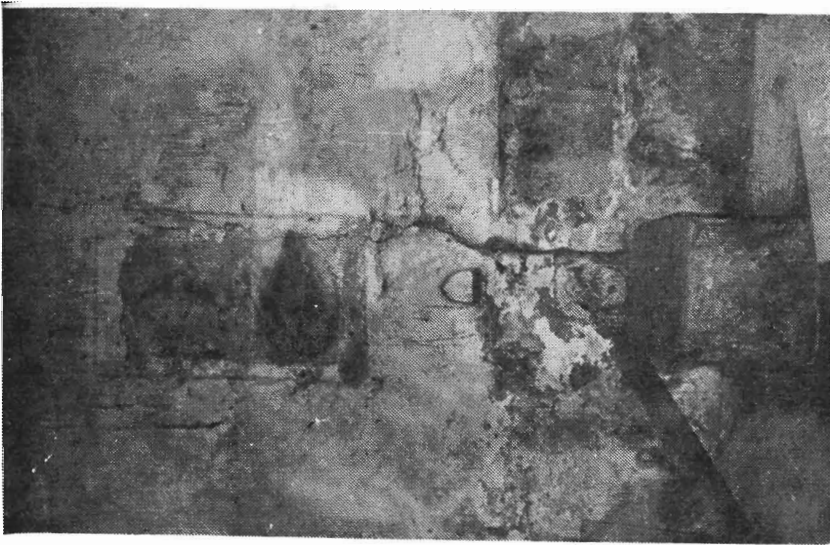
α

β

Πολύ ζεστά διαμερίσματα του ανδρικού τμήματος. Η καταστροφική της τοιχοποιίας με σκοπό το άνοιγμα προς την οδό Φραγκίνη (α, β)

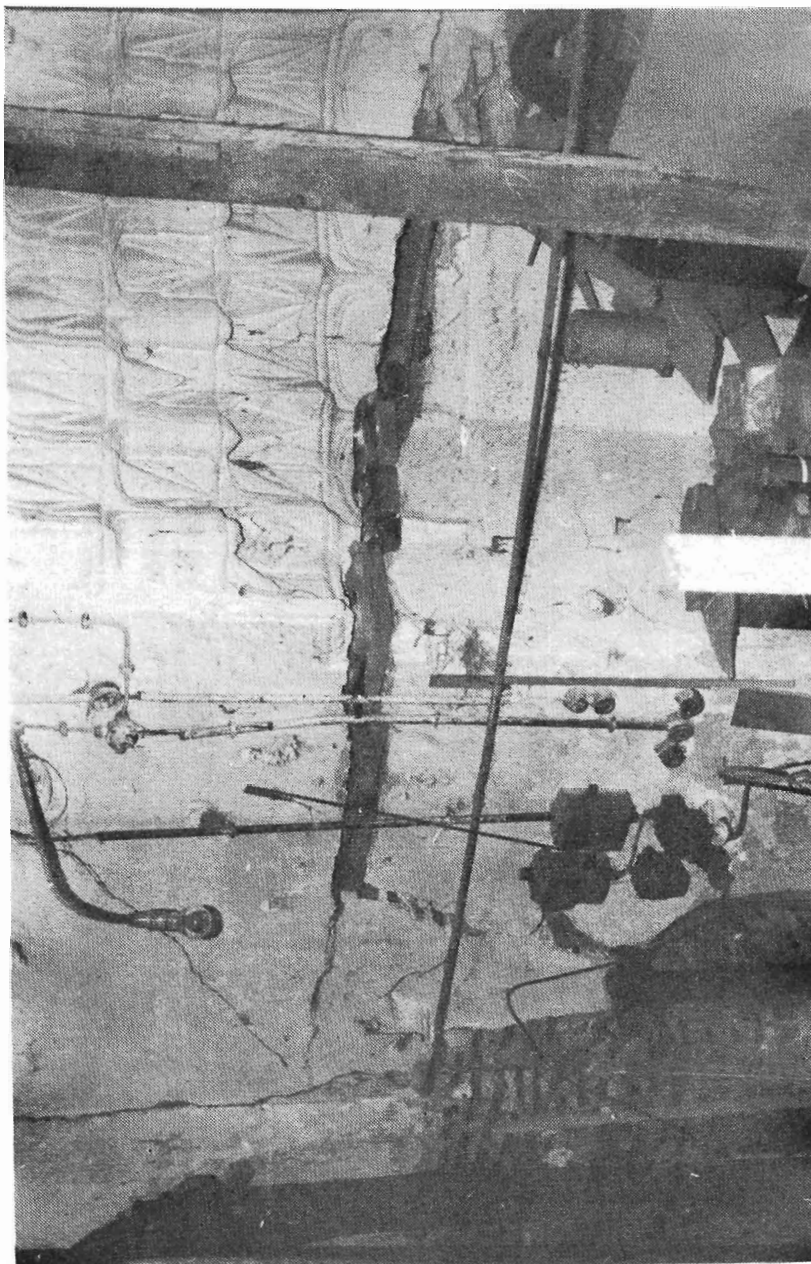

α. Σ' ένα από τους δύο πολύ ζεστούς χώρους του ανδρικού τμήματος φαίνεται το χτισμένο άνοιγμα για την προσαγωγή πολύ ζεστού ατμού

β. Ρογήμη μεγάλων είρων στο μετεβρεπτικό χώρο του ανδρικού τμήματος

Υπάχουσα κατάσταση. Λεπτομέρεια οργανωμένης γένεσης της κόγχης-μυθόμπε

Salili και Murat σε αναλογία: $\frac{1}{6} + \frac{1}{6} + \frac{1}{6} + \frac{1}{6}$. Από την περιγραφή των χώρων συμπεραίνουμε ότι αυτή αναφέρεται μάλλον από τη μία στους δύο χώρους υποδοχής του ανδρικού και γυναικείου τμήματος, που είχαν τη δυνατότητα, εξαιτίας του ύψους τους, να χωριστούν σε «ανώγεια» και «κατώγεια» και από την άλλη στους ζεστούς χώρους ενός από τα δύο τμήματα. Τα όρια αναφέρονται ως εξής: οπωροπωλείο Γεμιτζή, ιδιωτικός δρόμος, σπίτι των Σιντύ και Μποχώρ, ιδιωτικός δρόμος, οικία Nehama. Ως θέση ακινήτου αναφέρεται ο δρόμος Buyuk Pazar, δηλ. η Βασιλέως Ηρακλείου. Για το υπόλοιπο τμήμα του λουτρού, που ήταν βακούφι του Mahmut Β' στα 1890, δεν έχουμε περιγραφή. Γνωρίζουμε μόνο ότι ήταν γεδίκιο και πλήρως εξαρτημένο από το υπουργείο βακουφίων (Efkafi humayun mazbut). Παρόλο που η έρευνά μας στις πηγές συνεχίζεται και θα παρουσιαστεί σε επόμενο άρθρο, τα στοιχεία που αναφέρονται πιο πάνω δείχνουν ότι ήδη από το πρώτο τέταρτο του 19ου αιώνα αρχίζουν να εμφανίζονται προβλήματα στη διαρρύθμιση και επομένως και στη λειτουργία του λουτρού, εφ' όσον η νομή και χρήση του περνάει σε περισσότερα χέρια. Μπορούμε εύλογα να υποθέσουμε ότι από τη στιγμή που εμφανίζονται περισσότεροι από έναν δικαιούχοι, οι οποίοι δεν ανήκουν στην ίδια οικογένεια, δηλ. στις αρχές του 19ου αιώνα, είναι δυνατό να άρχισαν επεμβάσεις που δεν αφορούσαν μόνο στη συντήρηση ή επισκευή του κτιρίου.

Ο χώρος των υποκαύστων και κύρια οι κιονίσκοι, που στηρίζουν το δάπεδο και, ενμέρει, όσοι στηρίζουν τους εσωτερικούς τοίχους, έχουν σε μεγάλο βαθμό καταρρεύσει, όπως έδειξε η επιτόπια έρευνα στον χλιαρό χώρο του ανδρικού τμήματος. Πολλοί απ' αυτούς έχουν γκρεμιστεί τελείως, πράγμα που επιδείνωσε την καθίζηση στην αντίστοιχη περιοχή. Η αιθάλη και τα διαβρωμένα υλικά, που έχουν συσσωρευθεί σ' αυτούς τους χώρους, κάνουν σήμερα σχεδόν τελείως αδύνατη την προσέγγιση και επομένως την έρευνα σ' αυτούς, χωρίς τη χρήση ριζικών εκκαθαριστικών επεμβάσεων. Αυτό που είναι σημαντικό για την κατασκευαστική ιστορία του μνημείου, είναι ότι η μέχρι τώρα έρευνα στους παραπάνω χώρους έδειξε την ένταξη των κιονίσκων των υποκαύστων στο δεδομένο περίγραμμα του κτιρίου, πράγμα που σημαίνει την κατασκευή τους στην ίδια ιστορική φάση.

Με δεδομένα τα προηγούμενα μπορούμε βάσιμα να υποθέσουμε ότι η κατασκευαστική-ιστορική φάση της ίδρυσής του είναι αυτοτελής και ότι δεν έχει γίνει χρήση προγενέστερου κτίσματος, διατηρώντας όμως και επιφυλάξεις εξαιτίας του ότι δεν έχει γίνει καμιά συστηματική ανασκαφική-αρχαιολογική έρευνα μέσα και γύρω στο μνημείο μέχρι σήμερα.

Η υπόθεσή μας βρίσκεται σε συμφωνία και με τα στοιχεία της συγκριτικής τυπολογικής ανάλυσης, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

Το κτίριο, όπως φαίνεται κι από τη σύνθεσή του, έχει χτιστεί από την αρχή με τη σημερινή του μορφή. Οι επεμβάσεις-καταστροφές, που περιγράψαμε εδώ, έγιναν κατά τον 19ο και κύρια στον 20ό αιώνα από τη στιγμή που το κτίριο έπαψε να λειτουργεί, στην αρχή μερικά και αργότερα ολικά, με την αρχική του χρήση. Η κύρια όψη του της οδού Βασ. Ηρακλείου έχει σε μεγάλο βαθμό καταστραφεί επιπλέον από τα σκαψίματα των ανθοπωλών, που εφάπτονται σ' αυτήν, ώστε να κερδίζουν περισσότερο ωφέλιμο χώρο. Για τον χρόνο καταδάφισης των δύο χώρων του γυναικείου τμήματος προς την πλευρά της οδού Κομνηνών δεν υπάρχουν αξιόπιστα στοιχεία. Οι προσθήκες και ανακτίσεις που υπάρχουν σήμερα σ' αυτούς έγιναν οπωσδήποτε στον 20ό αιώνα, μετά την πυρκαγιά.

Στυλιστικά και τυπολογικά στοιχεία

Μιλώντας για την τυπολογία και τις μορφές του Pazar hamami, δεν μπορούμε να παραλείψουμε μια συντομότερη αναφορά στα σωζόμενα στη Θεσσαλονίκη οθωμανικά λουτρά. Το αρχαιότερο από αυτά, το Bey hamami (Λουτρά Παράδεισος) αποτελεί ένα μοναδικό στο είδος του κτίριο, βασισμένο στην ιδέα των οκταγωνικών κύριων χώρων, όπως το Bitrazarzi hamami στην Προύσα ή το Insile hamami στην ίδια πόλη. Έτσι, έχουμε στο ανδρικό τμήμα οκταγωνικό χώρο υποδοχής και οκταγωνικό μεταβατικό (χλιαρό) χώρο, ενώ ακολουθεί ζώνη ζεστών χώρων με σταυροειδή τυπολογία και ανάλογη αντίληψη. Στο γυναικείο τμήμα είχαμε τετραγωνικό χώρο που καταλήγει στη ζεστή ζώνη με τυπική ορθογώνια διάταξη. Οι μεγαλύτεροι τρούλοι είναι αρκετά ψηλοί σε αντίθεση με τους τρούλους του Pazar hamami που είναι πιο ρηχοί και μοιάζουν με απλωμένα οκτάφυλλα λουλούδια και σαν αντίληψη έχουν περισσότερη ομοιότητα με τους τρούλους του μπεζεστενίου.

Το Paşa hamami πάλι, αν και μονό λουτρό, έχει ομοιότητα με το διπλό λουτρό Yeni hamami. Οι μεγάλοι τρούλοι εδώ είναι «κλεισμένοι» με οκταγωνικά τύμπανα, που οι τέσσερις απέναντι πλευρές τους προεκτείνονται στο ύψος της βάσης του τρούλου, έτσι ώστε σχηματίζουν τετράγωνο, το οποίο στα τριγωνικά γωνιακά τμήματά του περικλείει τα λοφία με τα οποία γίνεται η μετάβαση από τον κύβο (χώρο υποδοχής) στον ημισφαιρικό θόλο. Η λύση αυτή είναι πολύ συνηθισμένη στα λουτρά. Ακόμα τα οκταγώνια τύμπανα των τρούλων του Pazar hamami εδράζονται κατευθείαν επάνω στον κύβο των χώρων υποδοχής, χωρίς παρεμβολή γωνιακών τριγώνων, έτσι ώστε η ζώνη περσικών λοφίων δεν εκφρά-

ζεται εξωτερικά. Παρόμοια λύση εξωτερικά έχουμε και στο μπεζεστένι, αν και εκεί η μετάβαση από τον κύβο στο ημισφαίριο δεν γίνεται με λοφία αλλά με σφαιρικά τρίγωνα. Η λύση αυτή φαίνεται να είναι πρωιμότερη.

Το Yahudi hamami έχει τη χαρακτηριστική διάρθρωση χώρου των οθωμανικών λουτρών της κλασικής περιόδου¹, σε τρεις ζώνες. Το στοιχείο που είναι σημαντικό στην κατανομή των χώρων για την τυπολογική κατάταξη του μνημείου, είναι ο ζεστός χώρος του ανδρικού τμήματος και η διάταξη των υπόλοιπων ζεστών χώρων σε σχέση μ' αυτόν². Σύμφωνα με την κριτική προσέγγιση της τυπολογίας των χαμάμ του K. Klinghardt, το Yahudi hamami θα κατατασσόταν στη δεύτερη ομάδα λουτρών, των μη επηρεασμένων (Unbeeinflusste Gruppe) από τη βυζαντινή αντίληψη της περίκεντρης διάταξης (γύρω από τον μεγάλο ζεστό χώρο) των ζεστών ιδιαίτερων χώρων. Σύμφωνα πάλι με την τυπολογική ανάλυση του Semavi Eyice η διάταξη και σχέση των χώρων του Yahudi hamami ανήκει στον τύπο e³, που—πάντα σύμφωνα με τον ίδιο μελετητή—αποτελεί απλούστευση του σταυροειδούς εγγεγραμμένου τύπου.

Σημαντικές ομοιότητες στη γενική αντίληψη της κάτοψης μπορούμε να διακρίνουμε στο Meram hamami στο Ικόνιο (Konya) χτισμένο στα 1423⁴, στο Beyazit hamami, χτισμένο ανάμεσα στα 1481 και 1512 στην Κωνσταντινούπολη, στο Davud-Paşa hamami των Σκοπίων, χτισμένο τον 15ο αι., στο οψιμότερο Edirnekapı ή Mihriimah hamami (1548) του Sinaan στην Κωνσταντινούπολη και στο Cukur hamami του 15ου αι. στην ίδια πόλη. Κάποιες συγγένειες στην αντίληψη του χώρου θα μπορούσαμε να επισημάνουμε ακόμη και σε αιγυπτιακά λουτρά της ίδιας εποχής, όπως αυτό του Es-Zahab στην Αλεξάνδρεια και ακόμα πολύ βορειότερα στην Κριμαία, όπως στο Feodosin hamami του 16ου αι.⁵.

1. K. Klinghardt, *Türkische Bäder*, ό.π., κάνει μια γενική παρουσίαση των οθωμανικών λουτρών και μια τυπολογική προσέγγιση με ομαδοποίησή τους.

2. Ο ρόλος αυτού του χώρου στην αρχιτεκτονική των χαμάμ έχει αναλυθεί τόσο από τον K. Klinghardt, ό.π., όσο και από τον K. Ahmed Ağu, ό.π., και τον S. Eyice (πρβλ. σημ. 82). Η σημασία του είναι προφανής, γιατί γύρω από αυτόν ομαδοποιούνται οι πολύ ζεστοί χώροι, ή οι κόγχες (eyvan), έτσι ώστε αυτός ν' αποτελεί το επίκεντρο των χαμάμ.

3. Semavi Eyice, *Iznik de Büyük-hamami ve osmanli devri Hamamlari hakinda bir deneme*, «Tarih Dergisi», XI, σ. 99-120 και εικ. 5.

4. Behcet Unsal, *Turkish Islamic Architecture in Seljuk and Ottoman times, 1071-1923*, London 1959, σ. 70, 71, εικ. 33, για το Meram hamami, και σ. 76 Bey hamami και Orhan Bey hamami.

5. Για τα τρία τελευταία μνημεία πρβλ. В. А. Воронин, *Бани-Хаммам у на-*

Η ιδιαιτερότητα στην κάτοψη του ζεστού χώρου οφείλεται στο ότι στις δύο απέναντι πλευρές του τετραγώνου της κάτοψής του προστίθενται δύο επιμήκη «πτερά», που ενοποιούνται μ' αυτό με οξυκόρυφα τόξα σ' όλο το εύρος της μεγάλης τους πλευράς, έτσι ώστε σχηματίζεται το σχήμα του T και καταλαμβάνεται μ' αυτό τον τρόπο όλο το εύρος του κάθε τμήματος, ανδρικού και γυναικείου αντίστοιχα.

Στο ανδρικό τμήμα, η είσοδος στον χώρο αυτό βρίσκεται στο κέντρο της μιας πλευράς του τετραγώνου, ενώ απέναντι σ' αυτήν υπάρχει μεγάλη εξαγωνική κόγχη σε μορφή μιχράμπ¹, όπως ακριβώς στο Mahmut-Paşa hamamı στην Κωνσταντινούπολη, το μονό λουτρό που κτίστηκε στα 1466. Το σχέδιο της κάτοψης εκφράζεται και με την κάλυψη στην ανωδομή του κτιρίου.

Όμοια λύση, όπως αυτή του Yahudi hamamı, έχουμε στο Çagır hamamı στην Προύσα², όπου είναι προφανής η μετάβαση από την τετράγωνη κάτοψη στην κάτοψη T, ενώ στο Yesil hamamı³, στο Ulucamı hamamı⁴ στην ίδια πόλη, οι κεντρικοί ζεστοί χώροι είναι τετράγωνοι χωρίς άλλη διεύρυνση.

Όπως φαίνεται η κάτοψη T υιοθετήθηκε σε μια εξελικτική πορεία, στην προσπάθεια να αυξηθεί ο κεντρικός τετράγωνος χώρος και να ανταποκριθεί στις αρχές της συμμετρίας και των διαστάσεων, που έθεταν οι δύο πολύ ζεστοί χώροι. Σημειώνεται ότι η μουσουλμανική και στη συνέχεια οθωμανική αντίληψη περί λουτρού ευνοούσε το «κατά μόνας» λούσιμο, και όχι το ομαδικό με τον τρόπο που γινόταν στους ρωμαίους και τους βυζαντινούς. Στα χαμάμ με πολλά ιδιαίτερα δωμάτια ή κόγχες (eyvan) η ιδιωτικότητα εξασφαλιζόταν με την απλή εναπόθεση μιας πετσέτας στην είσοδο των χώρων αυτών. Το οθωμανικό λουτρό, όταν δεν είχε για τεχνικούς λόγους τον περιορισμό ν' ακολουθήσει το περίκεντρο σχέδιο⁵, όπου γύρω από τον ζεστό χώρο τοποθετούνται τα μικρά δωμάτια, ή όταν δεν επηρεαζόταν το σχέδιο του από τη βυζαντινή αντίληψη, ακολουθεί λύσεις, που έχουν σχέση περισσότερο με τα καθαρά χρηστικά, απλά κτί-

родов Советского Союза и стран зарубежного Востока, Архитектурное наследство. 6. 159, сл. 25 (es-Zahab), 6. 156, сл. 2 - (Cukur-hamamı), σ. 151 сл. 18 (Feodosin hamamı).

1. K. A. A r u, ό.π., σ. 61, 65, εικ. 42-46, και για το στοιχείο της εξαγωνικής κόγχης βλ. A. A n d e r e j e v i ć, Islamska monumentalna..., ό.π., σ. 78.

2. K. A. A r u, ό.π., σ. 128, εικ. 130, K. K l i n g h a r d t, ό.π., σ. 48-50, εικ. 56.

3. K. A. A r u, ό.π., σ. 130, εικ. 131, K. K l i n g h a r d t, ό.π., σ. 47, 48, εικ. 54.

4. K. A. A r u, ό.π., σ. 132, εικ. 133, K. K l i n g h a r d t, ό.π., σ. 47, εικ. 53.

5. Όταν τα χαμάμ χτίζονταν πάνω σε προϋπάρχοντα κτίρια ίδιας ή άλλης χρήσης.

ρια των πρώτων τουρκικών χαμάμ¹. Για το Yahudi hamami θα μπορούσαμε να πούμε ότι η επιλογή σχεδίου όχι με περισσότερους μικρούς χώρους, αλλά με λιγότερους και μεγαλύτερους, μάλλον δεν εκφράζει τόσο απλοποίηση τύπου—μια και υπήρχε διαθέσιμη επιφάνεια για άλλες λύσεις—όσο διαφορετική αντίληψη για την ιδιωτικότητα.

Η μετάβαση λοιπόν από την τετραγωνική κάτοψη του μεγάλου ζεστού χώρου στο σχήμα T είναι συνδεδεμένη με τη γενικότερη αντίληψη για τη χρήση του χώρου, αλλά και την αντίληψη για τον ίδιο τον χώρο στη ζεστή περιοχή του λουτρού και τη σημασία που παίρνει αυτός στη ζεστή φάση της διαδικασίας λούσης. Η κάτοψη του παραπάνω χώρου στο Pazar hamami της Θεσσαλονίκης μπορεί να συγκριθεί με εκείνη του αντίστοιχου χώρου στο Mustafa-ρασα hamami στο Izmid (1523) κοντά στην Κωνσταντινούπολη, που έχει κόγχη στον τοίχο ανάμεσα στις εισόδους των δύο πολύ ζεστών δωματίων. Ακόμα, αντιστοιχία υπάρχει και με τον γυναικείο ζεστό χώρο του Yenisehir Çift hamami², που όμως δεν σχηματίζει T. Στο Yeni Karlica της Προύσας³ έχουμε στον μεταβατικό χλιαρό χώρο την ίδια ιδέα, μόνο που στα πτερά που πλαισιώνουν το κεντρικό τετράγωνο είναι εγκαταστημένα τα αφοδευτήρια και οι χώροι αποτρίχωσης. Στον χλιαρό χώρο του Yenicuma hamami του Izmid⁴ η ίδια ιδέα συνδυάζεται μ' ένα στοιχείο τετράγωνο, όπου επίσης βρίσκονται οι χώροι υγιεινής. Ακόμα και στη ζεστή ζώνη του Bey hamami της Θεσσαλονίκης, στο γυναικείο τμήμα, έχουμε παρόμοια λύση. Βλέπουμε, λοιπόν, ότι ο τύπος αυτός μετάβασης από τη μια ζώνη στην άλλη ήταν αρκετά συνηθισμένος στα λουτρά της κλασικής περιόδου της οθωμανικής αρχιτεκτονικής, στην οποία ανήκουν τα μνημεία που αναφέραμε. Την ίδια εποχή έχουμε την άλωση της Θεσσαλονίκης και στη συνέχεια την ανέγερση των πρώτων μεγάλων οθωμανικών κτιρίων σ' αυτήν, μετά την απόφαση του σουλτάνου Μουράτ Β' για την αξιοποίηση και ανάπτυξή της, οπότε χτίζονται μνημεία όπως το Bey-Hamami (1444), το Hamza Bey Cami (1467), το Bezistan (1465-69) και άλλα.

Χαρακτηριστικό στοιχείο του λουτρού της αγοράς, που εκφράζει

1. K. Klinghardt, ό.π., σ. 73-75, grup I.II, Katerina Otto-Dorn, Islamska umetnost, Novi Sad 1971, σ. 197.

2. K. Klinghardt, ό.π., σ. 53, εικ. 6.1.

3. K. A. Aru, ό.π., σ. 95, 102, εικ. σ. 96, την ίδια ιδέα πιο σύνθετη σε μονό χαμάμ βλέπουμε στο Gedik-Pasa hamami της Πόλης (1475), K. A. Aru, ό.π., σ. 9, 65-67, εικ. 45-52, W. Müller Wiener, Bildlexikon zur Topographie Istanbuls, Tübingen, σ. 328.

4. K. A. Aru, ό.π., σ. 82, εικ. 80.

την επιλογή της κατασκευής στον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό και τις τεχνικές δόμησης, καθώς και τις τότε ισχύουσες αντιλήψεις γι' αυτές, είναι το είδος μετάβασης από το τετράγωνο της κάτοψης στον ημισφαιρικό τρούλο. Λοφία, άλλοτε ως ημιχώνια ή «περσικά λοφία», συναντούμε σ' όλους τους χώρους του. Η λύση αυτού του τύπου εφαρμόζεται στην οθωμανική αρχιτεκτονική ταυτόχρονα με την πολύ αρχαιότερή της, τη «ζώνη τριγώνων». Η τελευταία εμφανίζεται ήδη στον 12ο αιώνα στους Σελτζούκους και σχετίζεται με τις αρχαϊκές τουρκικές ξυλοκατασκευές. Αργότερα εφαρμόζεται συχνά σε μνημεία της σχολής της Προύσας στη Μικρά Ασία, ενώ στα ευρωπαϊκά εδάφη της οθωμανικής αυτοκρατορίας χρησιμοποιείται πολύ σπάνια, μόλις στα μέσα του 15ου αι., και συνήθως όχι μόνη. Αργότερα, μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης, εφαρμόζεται όλο και περισσότερο η λύση των βυζαντινών σφαιρικών τριγώνων¹. Παρόμοια λύση μετάβασης από τον κυβικό στον ημισφαιρικό τρούλο, όπως στο μνημείο που εξετάζουμε, έχουμε στο μεγάλο τζαμί της Μιλήτου στη Μ. Ασία, που χρονολογείται στα τέλη του 15ου αι.², στο Orhan-Gazi στο Gebse, των αρχών του 14ου αι., στο Inçili hamamı της Προύσας του 14ου αι.³, στο Cami Kasim Paşa στην Αδριανούπολη του 1478⁴, στο Davud paşa hamamı των Σκοπίων του 16ου αι.⁵.

Μια άλλη λύση που συναντούμε στον χώρο, πιθανότατα, αποτρίχωσης του γυναικείου τμήματος, είναι η μετάβαση από το ορθογώνιο παραλληλόγραμμο της κάτοψης σε ημισφαιρικό τρούλο με εξαγωνικό τύμπανο. Εδώ δυο από τις απέναντι γωνίες του εξαγωνικού τυμπάνου, προς τη στενή πλευρά του ορθογώνιου παραλληλόγραμμου της κάτοψης, φέρονται από φουρούσια. Ανάλογες λύσεις έχουμε τζαμιά του 16ου αι.⁶ στην Πόλη, όπως το τζαμί του Sinan paşa, το τζαμί του Mula Çelebi, το τζαμί του Mehmed Sokulu και σε ευρωπαϊκό έδαφος το τζαμί του Rogono.

1. A. Andrejević, Aladža Džamija, ό.π., σ. 35.

2. A. Andrejević, Aladža Džamija, ό.π., σ. 35.

3. G. Goodwin, ό.π., σ. 108.

4. I. Zdravkovič, Restoracija i adaptacija Daytpašinog-amama u Skoplju, «Zbornik zaštite spomenika kulture», I., Beograd 1951, σ. 45-46, του ίδιου, Daut-pašin amam u Skoplju, «Izbor gradje za pro učavanje spomenika islamske arhitekture u Jugoslaviji», Beograd 1964, σ. 76-81.

5. Inçili hamamı στην Προύσα (14ος αι.).

6. A. Andrejević, Islamska monumentalna..., ό.π., για το Sinan paşa Cami, σ. 61, fig. 35, Gola Çelebi Cami, fig. 35g, Mehmed Sokulu Cami, fig. dj. για το τζαμί στο Ρογοβο, σ. 70, fig. 38b.

Χρονολόγηση. Για τη χρονολογική τοποθέτηση του μνημείου δεν διαθέτουμε άλλο γραπτό στοιχείο εκτός από την αναφορά του Ε. Çelebi, που, όπως ήδη είπαμε, χρησιμοποιήθηκε σαν βάση για την υπόθεση ότι το κτίριο κατασκευάστηκε στο πρώτο μισό του 17ου αι. Όμως το στοιχείο αυτό φαίνεται ανεπαρκές για να στηρίξει ασφαλή χρονολόγηση. Ακόμα και οι καταγραφές σε βιβλίο γεδικίων (1836) και βακουφικά τεφτέρια (1838) δεν δίνουν επαρκή στοιχεία για χρονολογικούς συσχετισμούς σχετικά με την ανέγερση του μνημείου¹.

Το μνημείο θα μπορούσε να είχε κτιστεί πολύ πριν το αναφέρει ο Ε. Çelebi στο οδοιπορικό του. Παίρνοντας υπόψη τα συγκριτικά κατασκευαστικά, στυλιστικά και τυπολογικά στοιχεία του μνημείου, καθώς και το γεγονός της έντονης οικοδομικής δραστηριότητας στη Θεσσαλονίκη, η οποία είχε ως αποτέλεσμα μια σειρά μνημείων, που ήδη αναφέρθηκαν, είμαστε υποχρεωμένοι να επανεξετάσουμε το θέμα της χρονολόγησης και να κατευθυνθούμε σε μια πολύ προαιμότερη εποχή ίδρυσης από αυτήν που προτάθηκε μέχρι σήμερα. Η αρχιτεκτονική του κτιρίου, η τυπολογία του, ο τρόπος δόμησης και τα υλικά, τα διακοσμητικά στοιχεία του, η ιστορική εξέλιξη του ιστού της πόλης, η πολιτική αντίληψη και βούληση της Πύλης για τον ρόλο της Θεσσαλονίκης στην πρώτη 100ετία μετά την άλωσή της, αποτελούν ισχυρές ενδείξεις για την υπόθεση, ότι το μνημείο πρέπει να κτίστηκε μέσα στον 16ο αιώνα και μάλιστα πιθανότατα στην πρώτη περίοδο. Τα ίδια στοιχεία συνηγορούν για μια ακόμη τολμηρότερη τοποθέτηση στα τέλη του 15ου αιώνα, αλλ' αυτό πρέπει ν' αντιμετωπισθεί με μεγαλύτερη επιφύλαξη. Με την ευκαιρία των εργασιών στερέωσης και αποκατάστασης του μνημείου, που θα φέρουν στο φώς το κάτω μέρος του και ίσως και την επιγραφή του αφιερώματος, νομίζω ότι θα τεκμηριωθεί η παραπάνω υπόθεση.

9η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων
Μάιος 1988

ΕΓΓΡΑΦΙΑ ΧΑΤΖΗΤΡΥΦΩΝΟΣ

---

1. Η έρευνα σε ιστορικές πηγές, σχετικές με το μνημείο, για μια ακριβέστερη χρονολογική ανάλυση και την ιστορία του μνημείου και τη θέση του στον πολεοδομικό ιστό βρίσκεται σε εξέλιξη και θα δημοσιευθεί αργότερα.

SUMMARY

Evangelia Hadjitrifonos, The Ottoman Bath of the Market Jahudi-Hamami («Λουλουδάδικα») of Thessaloniki.

The large Ottoman Bath of the Market (Pazar i Kebir Hamami) in the Jewish and mainly commercial area (until the fire of 1917) of Thessaloniki, is one of the few Ottoman public buildings — dedications which survived to our day.

It is mentioned for the first time by Evlija Tzelebi (mid 17 C) as Halilaga Hamami — at least as far as we can know today — while in the Historical Archives of Macedonia it seems to change often its name.

Its architecture and building mode place it close to the large baths of the classical period of the Ottoman architecture (1453-1603) in the region of Constantinople. It has striking conceptual similarities with the Meram Hamami in Konya (1423), the Mahmut Pasha Hamami in Constantinople (1466), the Beyazit-Hamami (1481-1512), the Edirnekapi or Mihrimah-Hamami (1548) by the architect Sinan or the Cukur Hamami (15 C), all in the same town. Equally typical relations we find between the Jahudi, or Pazar Hamami of Thessaloniki and the large hamams of the same period in the South Balkan Peninsula like for example the Davudpasa Hamami in Skopje (15C). It is worth noticing that in the same period we have a series of remarkable large buildings in Thessaloniki-naturally after its capture in 1430, like the Bey Hamami (1444) the Hamza Bey Cami (1467), the Bezesten, (1465-69) to mention few of those still preserved.

In this study it is described the architecture of the monument in detail, its condition, its substructure and its decorative elements (plaster-reliefs and paintings) while particular emphasis is given to the description of its construction (hypocausts in its substructure, arches-cupolas in the upper construction) and the materials and ways of building. Also some historical elements are given after research in archives and a typological classification and a chronological establishing is attempted in the 16C, taking into consideration all the above. This is supported by the fact that the building was the only one situated in the center of the old market and specifically on its level coastal part. The subject however of the exact dating of the monument is still open, as long the research work for its restoration is not possible.